

Büyük Ayasofya’da Padişah Türbeleri

Ayasofya Complex and the Tombs of Ottoman Sultans

Mustafa L. Bilge¹

ÖZ

Türbeler İslâm dünyasının hemen her tarafında bulunan yapılı kabirlerdir. Bu kabirlerin üstleri çoğunlukla kubbeli mimari tarzı ile kapatılarak hem ölüler korunmuş hem de ziyaret edenlere kolaylıklar sağlanmıştır. Bu türbelerin bakımları ve Kur’an okuma gibi hizmette bulunanlara yapılacak ödemeler için birtakım vakıflar oluşturulmuştur. Bu vakıflara gelir getirmek üzere akarlar (mukâta’at) bağlanmış, bunların düzenli olarak toplanması ve sonrasında toplanan gelirlerin gerekli yerlere sarf edilmeleri için yöneticiler (mütevelli) belirlenmiştir. Vakıflara bağlı gelirlerin toplanması ve vakıf sahibinin tek tek belirlediği şartlar (şart-ı vâkif) doğrultusunda gösterilen yerlere ödemelerin yapılması mütevellinin en önemli görevleri arasındadır. Vâridât veya ithâlât olarak adlandırılan gelirlerin mesârifât veya ihrâcât olarak adlandırılan giderlerden fazla olması durumunda vakıf sahipleri değişik sarf yerleri önermişlerdir. Mesela burada söz konusu türbelerin dışında bazı yerlere yardım yapılması hususu üzerinde durulmuş ve değişik ödeme yerleri gösterilmiştir. Bu makalede incelediğimiz Ayasofya Külliyesi içinde bulunan “Padişah Türbeleri” de gelirleri giderlerinden fazla olan vakıflar arasında yer alırlar. Ayasofya Camii yanında açık bir şekilde göze çarpan kubbeli türbelerde Osmanlı hanedanından bazı isimler görülür. Kısaca ifade etmek gerekirse burası 46 yıl boyunca Osmanlı tahtında hüküm sürmüş olan Kanûni Sultan Süleyman’ın (926-974/1520-1566) oğlu, torunları ve onlarla ilişkili hanedan üyelerinin türbelerinin toplu olarak bulunduğu bir yerdir. Bunlar sırasıyla, 8 yıl tahtta bulunan oğlu Sultan II. Selim (974-982/1566-1574), 21 yıl kadar tahtta kalan torunu Sultan III. Murad (982-1003/1574-1595) ve 1003-1012/1595-1603 yılları arasında 9 yıl Osmanlı tahtında hüküm sürmüş olan Sultan III. Mehmed’dir. Ayrıca bunların yanı sıra makale metninde belirtilen diğer padişahlar, vâlîde sultanlar ve bazı şehzadeler yatarlar. Bunların adları ana metinde verilir. Çalışmada kaynak teşkil eden bilgiler Osmanlı Devleti’ne dair tarihlerde ve arşiv belgelerindeki kayıtlar bir araya getirilerek toplanmıştır. Ayrıca Osmanlı teşrifât kuralları gereği ziyaretleri gereken türbelerin önemi (meselâ kılıç kuşanmalarda ve muayyen günlerde yapılan ziyaretlerde) belirtmeye çalışılmış ve diğer yandan İslâm inancında türbe ziyaretleri konusundaki görüşler de tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Türbe, Padişah Türbeleri

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mustafa L. Bilge (Prof. Dr.),
İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM), İstanbul,
Türkiye
E-posta: mlbilge@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9750-1850

Başvuru/Submitted: 13.08.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.09.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
09.09.2021
Kabul/Accepted: 09.09.2021

Atıf/Citation: Bilge Mustafa L. Büyük Ayasofya’da Padişah Türbeleri. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/2, (Eylül 2021): 941-974. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.982601>

ABSTRACT

After the conquest of the city of Constantinople, the Ottoman's first course of action was to change its name to "Istanbul," followed by converting the famous Church of the Hagia Sophia into a mosque, changing its name to the Turkish version of "Ayasofya." At one time, Hagia Sophia was the leading Metropolitan Church of the Eastern Christendom, and it was built by King Justinian in 537 during the Byzantine Empire. This conversion was called the "right of the sword." According to the Ottoman war rule, when a city is taken after strong military resistance, it was a show of power to convert its biggest church to a mosque, which was commemorated by the preacher going up the pulpit (*minber*) on Fridays bearing a wooden sword in their hands. After this conversion, Sultan Mehmed erected mighty buttresses against the south wall, where he also built the first of the high and slim minarets. Furthermore, the place has been highlighted with more restorations and annexation of several other institutions like the *Madrasah*. As a matter of fact, the place has been considered an Islamic cultural complex with a mosque at its center. The same importance has been given by adding some more institutions there during the reigns of the following sultans. For instance, Sultan Selim II the conqueror, the son of Sultan Süleyman the Magnificent, erected the two buttresses against the north and the second minaret on the north-east corner, and his son Sultan Murad III, built the other two. Sultan Murad also undertook repairs to the mosque. Sultan Mahmud I established a library and a soup kitchen (*Imarethane*). Today, many rare books are housed in a separate section at the famous Süleymaniye Library in Istanbul. Another interesting fact is that starting from Fatih Sultan Mehmed the Conqueror, sultans prefer to have their tombs to be buried in Istanbul. In the second half of the 16th century, the yard of the mosque was turned into a quarter for sultans' tombs. Sultan Selim II, his son Sultan Murad III, and his grandson Sultan Mehmed III were all buried there. Dethroned Sultan Mustafa I and his nephew Sultan Ibrahim were also buried there. Apart from these sultans, some members of the Ottoman royal family, including their wives and children, were also buried there, for instance, the Walide Safiya Sultan, the mother of Sultan Ahmad I, who was the founder of the famous Sultan Ahmad Mosque and the wife of Sultan Mehmed III.

Keywords: Hagia Sophia, Tomb, Sultan Tombs

EXTENDED ABSTRACT

Ayasofya was originally a church built by the Byzantine Emperor Justinian, and it was at one time the leading Metropolitan Church of the Eastern Christendom. The church was built and opened to service on 27 December 537 and was in service until 1453 when the Ottomans conquered the city and converted it into a mosque. As the ancient Byzantine churches faced toward the city of Jerusalem, the Muslims turned their faces during their prayers toward Mecca, so the necessary arrangements were made inside the newly converted mosque. An interesting fact is that it was only during the reign of Sultan Murad III that he gilded a half-moon, which then crowned the dome, at a great expense; it has a diameter of 50 ells and replaced the cross atop the dome. Another reason for the renovation was that Muslims did not care about praying in a place that had a cross at its top for so many years. We understand that they neither thought of changing the name of Ayasofya nor the cross on top of the dome. During the conquest of Jerusalem, the advisors of the second Caliph, Omar b. al-Khattab, reminded him about the time of praying. They looked for a suitable place and ultimately, they offered prayers inside the church. He said there is no harm in praying there but regardless, they prayed in another place where a mosque was built later. So, we understand that the direction and not the place is important because Prophet Muhammad (pbuh.) declared that wherever it is clean

is considered suitable for prayer. Therefore, Ottomans used the church buildings for praying simply by arranging the Qibla direction properly toward Mecca. They did not bother changing their original names. Even when the Island of Cyprus was conquered (from the Venetians in 1571), two main churches with the name of Ayasofya were converted into mosques keeping their original names. Therefore, undertaking a study on them in the Ottoman archives requires researching through their original names—Ayasofya-i Kabeer and Ayasofya-i Sageer. Similar examples of this implementation can be found in many other cities of Anatolia.

The conqueror of İstanbul, Fatih Sultan Mehmed, was buried at the courtyard of the mosque that he built, which was later known as the Fatih area. His son, Sultan Bayezîd II, was also buried at the nearby Bayezîd complex, which includes a mosque, medrese, library, and an imaret. The Fatih Mosque is considered to be an entire complex with its Medrese of Sahn-ı Semân and other institutions and facilities, which are there apart from the mosque. Sultan Selim, the conqueror of Egypt, who had control of Hidjaz, including Haramain, at Mecca and Madina, was also buried at Istanbul near his mosque, and a complex in the area called Sultan Selim is not far from the Fatih Mosque. As for his son, Sultan Süleyman al-Kanûnî is also buried in his tomb near the Süleymaniye complex, which includes a mosque, medrese, and other institutions including the Süleymaniye Library with its worldwide reputation of housing rare manuscripts of the Islamic civilization.

This is followed by the sultans' tombs in the courtyard of Ayasofya. Tombs are defined as "Turba" in Turkish. Simply put, they are graves, especially a large decorative one built to have a large space inside where the dead are placed. The Turkish and English Lexicon by Redhouse gives the following meanings for the word "Türbe": a grave, a tomb, especially a mausoleum (see; Redhouse Lexicon, Constantinople, 1890, p. 528). In another explanation, "Türbe" or "Kubbe" is a term which comes to acquire the sense of tomb or mausoleum in Islamic funerary architecture (see; T Leisten, "Turba," The Encyclopedia of Islam, new edition, vol. X, Leiden, Brill, 2000, p. 673-5). In the second half of the 16th century, the place next to the southern part of the Ayasofya Mosque ("Kurb-i Ayasofya" as it is described in the archival records) was converted into a mausoleum for the sultans. In this group, there are three tombs in that cemetery and two burial places for two other sultans and their relatives. The oldest among them is that of Sultan Selim II; followed by the tomb of his son, Sultan Murad III, and his grandson, Sultan Mehmed III, and his 19 brothers who had been killed according to the "Kanunname of Sultan Mehmed II." The other two places belong to Sultan Mustafa I and Sultan Ibrahim, who was his nephew. He was likewise buried there. They almost took refuge under the banner of the Ayasofya Mosque. It was like a remembrance of the conquest of their great grandfathers in the city of Istanbul. While they were buried at the same place, the following sultans were buried at their own tombs, mostly next to the complexes built by them. For example, Sultan Ahmed I was buried near his mosque at Sultanahmed (previously called At Meydanı), and Sultan Mustafa III was buried next to Laleli Mosque with his son Sultan Selim III and with other members of the Ottoman family.

- 1) The Tomb of Sultan Selim II: Sultan Selim II died at the age of 50 on 28 Shaban, 982/13 December, 1574. He was the first Ottoman sultan to die in Istanbul, the capital of the Ottoman Empire. A complex was built for him in Edirne in the years 972–982/1564–1575; it took about 10 years for the construction to be completed; the chief Ottoman court architect Sinan (1538–1588) was determined to surpass the dome of Ayasofya. Although they had approximately the same diameter, but its steeper profile makes it higher when measured from the base of the dome. Sinan used İznik tiles in both the mosque and tomb.
- 2) The Tomb of Murad III: When his father Sultan Selim died (1574), he was succeeded by his son Murad III (982–1003/1574–1595).
- 3) The Tomb of Mehmed III: When his father Sultan Murad III died (1595), he became the Sultan of the Ottoman Empire as the 13th Ottoman Sultan (1003–1012/1595–1603). Following his father's funeral on 16 Djumada al-Awal/27 January, it was very unfortunate that the very next day his 19 brothers died and were laid to rest beside their father, Sultan Murad III. Their names have been provided in the Ottoman History of Solâk-zâde (see; Solâk-zâde, Târîh, Istanbul, 1297, pp.620-83). Sultan Mehmed was buried at the same cemetery and in the tomb constructed for him.
- 4) The other two graves of the sultans there are as follows:
 - A) The first one is of Sultan Mustafa I (who died in 1032/1623). He served his country twice (at different times) as the Sultan of the Empire. The first time, his reign lasted for 3 months only (from 22.11.1617 to 26.02.1618), and the second time, it lasted for slightly more than a year (from 19.05.1622 to 10.09.1623).
 - B) The other grave is of Sultan Ibrahim (who died in 1058/1648). He was the Ottoman sultan for eight years (from 08.02.1640 to 08.08.1648), following Sultan Murad IV.

There is an *awqaf* prepared for the maintenance of the tombs and for regular payments for the religious duties held there. The aim of this *awqaf* was to keep the tombs and some other mosques all over Istanbul in good condition. According to *awqaf*, neighboring Ayasofya Mosque, Fethiye Cami Mosque, Gül Cami Mosque, and others were taken care of. A part of this article is therefore dedicated to the Ottoman archival materials to show how the maintenance of the mosques converted from churches was carried out.

Most of the old church buildings have been taken over and protected by endowments made to strengthen their construction and support their function as the houses of God. Like in the case of Ayasofya, many other old churches have always been used as religious centers. The *awqaf* of the sultans' tombs, which is adjacent to the main building of Ayasofya Mosque, and the main *awqaf* of Ayasofya itself has, in a way, protected and salvaged the property from being damaged or ultimately destroyed.

Awqaf usually includes three important points. They should have some revenue-generating properties for themselves. The financial incomes and expenditures of the *awqaf* budget should be the responsibility of the independent managers called “Mutawalli.” Therefore, the mutawallis hold a significant position in the *awqaf* system. The generated income is paid to the places indicated by “Waqf owners” and called “Shart-ı Wâqif,” which means the aims and conditions put forward by the designers of *awqaf*. It is quite interesting to find the name of Djarba Island off Tunis among the revenue-generating properties of these *awqaf* tombs together with many others (see, Ottoman Archive, COA. MAD.d.6040, where the income to the Waqf is seen as 5.000 qurush by 1052–1053/1640–1653. This financial report covers a long period of about 13 years).

Giriş

Türbeler, vefat eden bir kişinin defnedildiği yerde ve genelde kubbeli olarak yapılan kapalı yapılardır. Osmanlı Devleti'nde başta padişahlar ve hanedan mensupları olmak üzere toplumun ileri gelenleri ve sadrazamlar gibi bazı devlet ricali , a'yân ve ileri gelenler ile ulema ve meşayih genelde camilerin veya tekkelerin hazirelerinde defnedilmişlerdir. Bu yapılar arasında padişahlar için hazırlanan türbelerse seçilen yerler ve yapı şekilleri açısından diğerlerinden oldukça farklıdır. Bunları arasında padişahlar hayatta iken kendileri tarafından yaptırılanlar olduğu gibi vefatları sonrasında onlar için hazırlananlar da vardır. Genelde padişahlar veya sadrazamlar gibi üst düzey devlet görevlileri, çoğunlukla İznik, Bursa, İstanbul gibi pâyitaht şehirlerde görüldüğü üzere kendi yaptırdıkları camilerin uygun bir kısmında belirlenen yerlere özel türbelerini yaptırmışlardır. Ancak önceki başşehirlerden İznik ve Bursa dışında Edirne'de veya bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının dışında kalmış olan Rumeli, Kuzey Afrika ve Suriye bölgesindeki şehirlerde de benzer türbelere rastlanır. İlk dönem Osmanlı padişahlarından I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed'in türbeleri Bursa'da bulunurken, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren padişahların türbeleri İstanbul'da yer almaktadır.

İstanbul'da Bulunan Bazı Padişah Türbeleri

Fatih, Sultan Selim, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Laleli (Sultan III. Mustafa) camilerinin yanlarındaki türbelerde adı geçen camileri yaptıran padişahların türbeleri bulunmaktadır. Laleli Camii'ni yaptıran Sultan III. Mustafa türbesinde oğlu Sultan III. Selim'in türbesinin bulunması gibi, aynı mekanı paylaşan padişah türbeleri de vardır. Bunlar yanında İstanbul'da Eyüp semtinde Ebû Eyyüb el-Ensârî, Beşiktaş'ta Yahya Efendi, Üsküdar'da Aziz Mahmûd Hüdâî hazretlerinin türbeleri ve Beykoz'da Hz. Yûşâ türbesi zaman içinde İstanbul'da buldukları semtlere adlarını vererek bu semtlerle bütünleşmişlerdir. Ayrıca Gedik (Ahmed) Paşa, Cerrah (Mehmed) Paşa, Atik Ali Paşa gibi Osmanlı Devleti'ne en üst düzeyde hizmet vermiş kişilerin adları da İstanbul'un çeşitli semtlerinde halen yaşamaya devam etmektedir. Sultan IV. Murad dönemi sadrazamlarından ve Sultan I. Ahmed'in kızı Hanzâde Sultanla evlenerek dâmâd-ı şehriyârî olan Bayram Paşa'nın türbesi ve medresesi Haseki semtinde bulunmasına rağmen bu semt, bölgede bulunan ve külliyesiyle öne geçen Kanûnî'nin zevcesi <Büyük> Haseki Sultanın adıyla anılır. Osmanlı topraklarında bulunan bu sayısız türbe halk arasında hürmetle anılır ve sıklıkla ziyaret edilerek şehir ve sakinlerinin manevî hayatı için büyük önem taşırlar. İstanbul'un çeşitli bölgelerinde yer alan bu türbeler, her biri bir ziyaret mekanı olarak dinî hayatın önemli bir parçası olmayı sürdürmektedirler. Bu tür türbe ziyaretlerine fevkalâde önem verilmiş ve bu konu Osmanlı medeniyetinin önemli hususiyetlerinden birini teşkil etmiştir. Mesela Osmanlı Devleti'nde tahta yeni çıkan padişahlar için "cülûs" sonrasında birtakım seremoniler icra edilirdi. Bunlar sırasıyla "bey'at" denilen padişaha bağlılık arzı ve hemen sonrasında en kısa zaman içinde yapılan "taklîd-i seyf", "takallüd-i seyf" veya "ta'lik-i seyf" de denilen "kılıç kuşanma" merasimleridir. Osmanlı teşrifatında çok önemli yeri olan bu kılıç kuşanma alayı

Eyüp'te Hz. Halid Ebû Eyyûb el-Ensârî türbesinin ziyareti ile son bulurdu.¹ Genelde bu tür kılıç kuşanma merasimleri sırasında önce Fatih Sultan Mehmed'in türbesi ziyaret edilir ve son ziyaret olan Eyüpsultan semtinde ziyaret tamamlandıktan sonra alay tamamlanarak Topkapı Sarayı'na dönülürdü. Sultan I. Abdülhamid bu yolu seçerken (bk. COA.TS.D.1054 ek-1, tarih; 1187/1774 yılı, cülûs-ı hümayûnun 7. gününde). Sultan II. Abdülhamid'in gidişte deniz yolunu ve dönüşte kara yolunu tercih ettiği görülmüştür (COA.İ.DH.730/50882 tarih, 1293/1876). Bütün bu bilgiler ışığında, türbe ziyaretlerinin hem Osmanlı teşrifâtında hem de halk arasında siyâsî ve mânevî bir değere sahip olduğu görülmektedir. Yapıları açısından her biri birer sanat eseri olan bu türbelere kimi zaman "türbe-i 'azîme" (muhteşem türbe) gibi sıfatlar eklendiği de görülmüştür. (bk. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, c. 3, s. 46-7).

Maksadını Aşan Türbe Ziyaretleri

İslâmî inançta zaman içinde gelişen yanlış uygulamalar dolayısıyla türbelere yapılan ziyaretler sırasında amaçlarını aşan talepler bid'at olarak değerlendirilmesine rağmen, Eyüp Sultan Türbesi gibi bazı türbelerde "hâcet pencereleri" denilen özel dua alanları bulunmaktadır. Burada itikadî açıdan çok ince bir durum söz konusudur. Şayet orada medfun bulunan zattan bir şey talep ediliyorsa bu durum İslâm inancı açısından doğru değildir. Zira Allah, kullarına ibadet ve her türlü istekler için kendisine yönelmelerini ve asla başka kapılar arayışı içinde olmamalarını emreder. Bu gibi anlayışlar ve uygulamalar ilk başta zararsız gibi görünen türbe ziyaretlerini amaçlarının dışına taşıyarak hedeflerinden saptırır ve zararlı şekle sokar. Özellikle Ramazan aylarında sıklıkla ortaya çıkan "Helvacı Baba", "Sirkeci Baba" gibi kimselerin ruhlarından istimdat konusu fevkalade sakıncalıdır. Türbe ziyaretlerinin ülkemizde genellikle orada yatan merhumun aracılığı ile bir konu hakkında talepte bulunma şekliyle yapıldığı bilinmektedir. Böylesi bir anlayışın gerçek İslâmî değerler içinde yeri olmamasına rağmen günümüzde devam ettiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ başka mercilerden istenilen yardımların yanlış olacağını, ibadetlerin ve isteklerin sadece Allah'a karşı yapılması gerektiği hususuna birçok yerde işaret eder. Bu önemli konuya Fâtiha sûresinde çok açık bir biçimde vurgu yapılmıştır: "Sadece sana ibadet eder ve yalnız senden isteriz."² Dolayısıyla taleplerin sadece Allah tarafından karşılanabileceği ve bu konuda başka bir muhatabın olmadığı, verdiği nimetlerle insanları rahatlatan, onları her türlü sıkıntı ve dertten kurtaranın sadece Allah Teâlâ olduğu açıkça belirtilmektedir.³

Buraya kadar zikredilenler ışığında, İstanbul'un ve Anadolu'nun hemen her şehrinde birer câzibe merkezi olan bu kabir ve türbe ziyaretlerinin mutlaka bu iman prensipleri ışığı altında yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁴

1 Necdet Sakaoğlu, "Kılıç Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 4/555-7.

2 Fâtiha 1/5.

3 En'am sûresi 6/6.

4 Süleyman Toprak, "Kabir ziyaretleri ile ilgili yanlış hareketler ve sebepleri", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına etkileri Sempozyumu* (İstanbul, 1999), 327-342; ayrıca bk. Mehmet Şener, "Kabir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/35-37.

İslâm İnançına Göre Türbe Ziyaretleri

Osmanlı döneminde devlet topraklarının hemen her bölgesinde türbeler başlıca ziyaret mekânları olarak kabul edilmiş, hatta adreslerini gösteren özel haritalar bile bastırılmıştır. Bütün bunların başında hiç şüphesiz Ayasofya Külliyesi'nde bulunan padişah türbeleri gelmektedir. Burada ifade edilmelidir ki kabirlerin türbe haline getirilerek birer ziyaretgâh haline dönüştürülmesine Osmanlı Devleti'nden çok önceleri İslâm beldelerinde tesadüf edilmektedir. Özellikle Kahire, Şam ve Bağdat gibi önemli şehirlerde günümüze ulaşmış ve güncelliklerini koruyan önemli türbeler bulunur. Kahire'de Fâtımiler dönemine ait meşhur Halife el-Muîz için 973 yılı sonrasında vücuda getirilmiş olan “türbetü'l-za'ferân”, Şam'da Nureddin Zengî'nin meşhur türbesi bu bağlamda verilebilecek ilk örneklerdendir.⁵ Tarihte ve günümüzde inşa edilen bu mezar ve türbelerin ziyaretleri konusunun nasıl yapılması gerektiği hususu üzerinde çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Şirke düşme korkusundan uzak durulmak şartı ile bu mekânların ziyaretlerinde bir yanlış olmayacağı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Nitekim bu konu, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklen günümüze ulaşmış bulunan güvenilir hadis kaynaklarında genelde “Cenâiz” başlığı altında ele alınmıştır. Burada vurgulanan esas, bu tür kabir veya türbe ziyaretlerinin ziyaretçilere ölümü hatırlattığı noktası olmuştur.⁶

Hac ibadetini yerine getirmek amacıyla yola çıkanların güzergâh üzerinde ziyaret edecekleri meşhur türbeler için özel olarak Hac Rehberi türünden eserlerin yazıldığı da bilinmektedir.⁷ Osmanlı topraklarında kabirlerin türbe haline konarak birer ziyaretgâh durumunda ortaya çıkmaları üzerinde, önceki dönemlerde İslâm dünyasındaki uygulamaların etkileri açıkça görülmektedir. İslâm öncesi muhteşem kabirlerin ve türbelerin yapıldığını ve bir bakıma yaşayanların hayat şartlarının çok üstünde bir durumda hazırlıkların yapıldığı görülmektedir. Buna, aslında her biri birer mezar ve türbe mahiyetinde yapılar olan Mısır'daki piramitler örnek olarak gösterilebilir.

Ayasofya'da Teşekkül Eden Sultan Türbeleri

Fatih Sultan Mehmed'in fethi ile Osmanlı Devleti'nin başkenti yapılan İstanbul'da sultanlara ait hemen bütün kabir veya müstakil halinde defnedildikleri türbeleri bu şehirde bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in kendi türbesi ve Eyüp Sultan Ebû Eyyub el-Ensârî türbeleri İstanbul'da yapılan cami ve türbelerin ilklerini teşkil eder. Sonrasında gelen padişahların bu şehirde yaptıkları cami veya daha geniş çapta külliyelerin civarında türbeler yaptırdıkları bilinmektedir. Ancak Sultan II. Mahmud gibi cami çevresinde bulunmayan sadece türbe sahipleri de vardır. Fatih'in oğlu II. Bayezid, onun oğlu I. Selim ve yine onu takiben Osmanlı tahtına geçen oğlu Kanûni Sultan Süleyman, yaptıkları cami ve diğer eserlerden oluşan külliyesi ile İstanbul'u âdeta bir İslâm Eserleri Müzesi şekline dönüştürmüşlerdir. Bu padişahlar öldüklerinde, geride bıraktıkları bu hayır eserlerinin yakınlarında hazırlanan türbelerinde defnedilmişlerdir.

5 T. Leisten, Turba, *Encyclopaedia of Islam, New Edition* (Leiden, 2000), 10/673-5).

6 Müslim, “Cenâiz”, 108; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 81.

7 İbnü'z-Zeyyât, *el-Kevâkibü'l-seyyâre fî tertîbi'z-ziyâre*, nşr. K. M. el-Receb (Bağdat: ts.).

Padişah türbeleri açısından en önemli merkezlerden biri de Ayasofya Camii bitişiğindeki türbeler mekânıdır. Önceleri Kanunî'nin oğlu Sultan II. Selim ve torunları III. Murad ve yine sonrasında onun oğlu Sultan III. Mehmed ile başlayan bu birleşme daha sonraları Sultanlar I. Mustafa ve İbrahim gibi diğer padişahların eklenmeleri ile genişlemiştir. Şehzâdelerin de definleri sonrasında Osmanlı hânedânına bağlı hanım sultanlar ve valide sultanlar gibi diğer hânedân mensuplarının defnedildikleri merkez haline gelmiştir. Sultan III. Mehmed'in türbesi burada iken, oğlu I. Ahmed kendisine özel ve oldukça iddialı bir cami olan Sultanahmed Camiini yaptırarak türbesini de oraya eklemiştir. Laleli Camiini yaptıran Sultan III. Mustafa buradaki türbesine defnedildiği gibi, daha sonra oğlu Sultan III. Selim de buraya defnedilmiştir. Yani anlaşıldığı üzere türbelerin kuruluşları sonrasında ve zamanla etrafta birtakım kümeleşmelerin olduğu görülmektedir. Bu yeni oluşan gözde türbe mekânlarına zamanla eklenen kütüphaneler ve imarethaneler neticesinde buraların İstanbul'da birer câzibe merkezleri haline geldikleri görülür. Bu eserlerin buldukları yerlere verdikleri isimler günümüzde de buldukları semtlerin adlarını oluşturmaktadır.

Osmanlı İstanbulu

Fatih Sultan Mehmed döneminde hocası meşhur Akşemseddin hazretlerinin işaretleri ile İstanbul'a kazandırılan Ebû Eyyûb el-Ensârî Camii ve Türbesi yanında Fatih Camii ve medreselerden oluşan külliyesi şehre uzak mesafelerden ilim adamlarını cezbeden ilim merkezleri haline geldi. Buhara ve Semerkant'tan Ali Kuşçu ve emsali alimler İstanbul'a geldiler. Onların gelmesiyle bu merkezlerin değeri de artmış oldu. Öte yandan şehrin merkezinde yer alan Ayasofya Camii ve medreselerinden oluşan külliyele daha sonra gelen padişahlar döneminde ilaveler ve restorasyonlar yapılması ile hizmet süregeldi. Sultan I. Mahmud döneminde Ayasofya Külliyesine eklenen kütüphane ve imarethane (aşevi) ve yine Fatih Camii yanına eklenen kütüphane ve içine konulan değerli eserler bu hizmetler arasındadır. Fatih ve Ayasofya Camilerine eklenen kütüphanelerin ve Ayasofya Camii yanına eklenen imarethaneler sonradan 1153 /1741 ve 1155/1743 yıllarında Sultan I. Mahmud döneminde (1143/1730- 1168/1754) yaptırılmıştır.⁸ Bu eserlere yapılan inşaat alanındaki güçlendirme ve tamirlerin yetersiz kalması durumunda yeniden inşa edilmiş olmaları son derece dikkat çekicidir. Mesela Sultan III. Mustafa döneminde meydana gelen depremde büyük hasar gören Fatih Camii ve Türbesi baştan sona yeniden inşa edilirken Eyüp Camii de türbesi ile birlikte oğlu Sultan III. Selim zamanında aynı şekilde yeniden yapılmıştır. Kısacası cami, medrese, kütüphane ve aşevlerinden oluşan külliyele daima birer türbe ile taçlandırılmış ve tam olarak birer İslam Kültür Merkezi haline getirilmiştir.⁹

8 COA. TS. E. 531/10; COA. TS. D. 2384 ve D. 987.

9 Lütfü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1341), 426-427.

Osmanlı Devleti Öncesi Türbe Uygulamaları

Türbelerle ilgili İslâm coğrafyasının değişik bölgelerde ve değişik adlar altında uygulamaların bulunduğu bilinmektedir. Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkmasından önce de İslam devletleri ve toplumlarında kabirlere itina edilmiş ve hatta üzerlerine değişik boyutlarda türbeler yapılmıştır. Kümbet, makam, meşhed, buk'a, bakî', darîh, kubbe ve ravza gibi adlar farklı İslam beldelerinde türbe karşılığında kullanılan kelimelerdir. Uygulamaların başlangıcı Abbasî hilâfeti dönemine kadar gitmektedir. Kubbetü's-Suleybiye ve yine Abbasî döneminde olmak üzere Buhara'da Sâmânîlerden İsmail b. Ahmed için yaptırılan kubbe uygulaması görülmektedir. Bu tür uygulamaları Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Karamanoğulları dönemlerinde de görmek mümkündür. Anadolu Selçukluları'ndan günümüze ulaşan en eski türbe İzzeddin Keykavûs'un Sivas'ta yaptırdığı medresenin bir odasında oluşturulan türbesidir.¹⁰ Osmanlı Devleti dışında kalan İslâm coğrafyasında meselâ Mısır'da Fatımîler döneminden başlayarak köklü bir türbe uygulamalarına şahid oluyoruz. Sultâniye ve el-Melikü'l-Eşref İnal örnekleri medrese, ziyaretgâh ve tekke eserlerini ortaya koymaktadır. Bâbü'l-vezîr'de bulunan meşhur Memlük sultanı Kayıtbay (1468-1496) Türbesi¹¹ ve yine Kahire'de bulunan Sultan Hasan Külliyesi şehir merkezindeki medrese ve türbe kombinasyonu, sanki Ayasofya Cami-Medrese-Türbe kombinasyonu uygulamasına örnek teşkil ettiği fikrini uyandırmaktadır.

İstanbul'un Fethinde Önce Osmanlı Hanedan Türbeleri

Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'un fethi ile Osmanlı başkenti İstanbul'a taşındır. Ancak bundan önce başkent olarak kullanılan İznik ve Bursa, birçok hanedan türbesini barındırır. Özellikle Bursa bu hususta öne çıkmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin türbesi ve yine Yıldırım Bayezîd Külliyesi'nde yer alan türbesi, Çelebi Mehmed'in kendi adına yaptırdığı ve günümüzde Yeşil Türbe olarak bilinen türbesi ve yine Sultan I. Murad'ın (Çekirge'de) ve Sultan Fatih'in babası II. Murad'ın külliyesinde bulunan türbeleri Bursa şehrine damgalarını vurmuşlardır. Fatih dönemi ile birlikte padişahlar yönetim merkezlerini Yeni Saray olarak da bilinen Topkapı Sarayı'na taşımışlar ve vefatları sonrasında türbelerini de bu şehrin değişik kesimlerine kondurmuşlardır. Çoğunlukla yaptırdıkları cami, medrese ve kütüphane gibi külliyelerin bir kısmına da türbelerini yerleştirmişlerdir. Daha sonra gelen diğer hanedan mensupları da kendilerinden önce yaptırılmış olan ve İstanbul'un değişik semtlerinde bulunan bu türbelere defnedilmişlerdir. Fatih'in oğlu Sultan II. Bayezîd'in İstanbul'un tam ortasında bulunan cami, medrese ve kütüphaneden oluşan külliyesi sonrasında oğlu I. Selim ve yine onun oğlu Kanuni Sultan Süleyman sonrasında oğlu Sultan II. Selim'in

10 İsmail Orman, "Türbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/466.

11 Doris Behrens Abousseif, "Kayıtbay Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/82-2; ayrıca bk. L. A. Mayer, *The Buildings of Qayıtbay as described in his Endowment Deeds* (London, 1938).

türbesinin Ayasofya külliyesi yanında bulunması ile ağırlık bu defa bu bölgeye kaymış ve oğlu III. Murad ve sonradan onun da oğlu III. Mehmed'in türbeleri ile burası adeta Osmanlı sultanları ve hanedan mensuplarının toplu kabristanı haline gelmiştir. Sonradan gelen diğer iki padişah ile birçok hanedan mensubu buraya gömülmüştür. Bu arada Eyüp bölgesinde medfun bulunan sahabeden Ebû Eyyüb el-Ensari'ye Sokollu Mehmed Paşa gibi birçok devlet ricali ve ulemanın komşu olmayı tercih etmesiyle burası da türbeler açısından öne çıkan semtler arasında yer almıştır. Yine önemli semtlerden biri de Üsküdar'dır. Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan adına yaptırdığı cami ile bu ilçeyi tercih etmesinin hemen arkasından Nurbânu ve Gülnüş Emetullah burada Üsküdar'ın en merkezî bölgelerinde Atîk Valide ve Cedid Valide olarak bilinen camileri ve türbelerini tesis ettiler. Sultan III. Mustafa da annesi ve eşi için Ayazma Camii olarak bilinen camiyi yaptırmıştır. Böylece sanki Üsküdar yakasında daha çok valide sultanların eserlerinin yer aldığı söylenebilir. Ancak İstanbul'un Avrupa yakasında Haseki Camii külliyesi gösteriyor ki İstanbul bir bütün olarak düşünülmüş, Avrupa ve Asya yakaları asla biri diğeri üzerine üstün kılınarak birbirinden ayrı tutulmamıştır.¹²

Türbeler İçin Kurulan Vakıfların Gelir Gider Tablolarını Gösteren Arşiv Kayıtlarından Örnekler

Bu konu da türbelerle ilgili diğer benzer uygulamalar gibi Osmanlı öncesi diğer İslâm devletlerinde uygulanmış ve türbeler için özel vakıflar tesis edilmiştir. Esasen vakıflarda gerekli olan temel esaslar açısından bir incelemeye tabi tutulduğunda bu uygulamaların diğer "Külliye" vakıflarından pek farklı olmadığı görülür. Önce bu vakıflarda Haremeyn'e bazı muayyen meblağların gönderilmesi şartı dolayısıyla bunların bilindiği şekli ile "Haremeyn Vakıfları" olarak kabul edildiği ve o şekilde muamele görüldükleri ifade edilmelidir. Bundan anladığımız birinci mana bu evkafın sarayda Haremeyn vakıflarının en yüksek seviyede kontrollerinin "Nâzır" olarak Dârüssaade Ağaları'nın ofisinde yapılmış olduklarıdır. Bu hususta çeşitli muhasebe raporlarından anlaşılmasının yanında müstakil bir arşiv belgesindeki ifadeler bunu kanıtlamaktadır:

(Haremeyn Hazinesinden verile !)

(İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Cami'-i Şerîfi kurbünde vâkı' merhûmûn ve mağfûrun lehüm Sultan Mehmed Han ve Sultan Selîm Han ve Murad Han (tâbe serâhum) evkâf-ı mülhakâtından Fethiye Cami'-i Şerîfinin mahfil-i hümayûn etrafındaki kurşun püşîdeli derelerin çatısı ve 4 adet havale camları mahfil-i hümayûn-ı mezkûrun üzerinin çatısı ve Cami'-i mezkûrun iktizâ eden ta'mîr u termîmine 1.131.5 kuruş ve Üsküdar'da vâkı' merhûme vâlide sultan , vâlide-i sultan Ahmed Han (tâbe serâhâ) nın Cami'-i Şerîfeleri (burada kastadilen Sultan IV.Mehmed'in eşi, Sultanlar III. Ahmed ve II. Mustafa'nın anneleri olan Vâlide Sultan Gülnüş Emetullah ve onun camii olan Üsküdar Vâlide-i Cedîd Camiidir.) ve Sebilhâne-i Latîfeleri ve memşâları

12 İsmail Orman, "Türbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/464-6; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hânedan Türbeleri* (Ankara: 1992).

su yolları tamîr ve termîmine dahî 1.085.5 kuruşun cem'an 2.217 kuruş harc u sarf olunduğu ma'lûm-ı hümayûnları buyurulduktaki meblağ-ı mezkûr Haremeyn-i Şerîfeyn Hazînesine teslim olunan mu'accelât-ı evkâf-ı mezkûreden i'tâsı husûsu muvâfık-ı rızâ-yı mülûkâneleri ise olbâbda ve her halde emr u fermân veliyyü'l-emir Efendimiz hazretlerindedir.¹³

Ayasofya'nın hemen yanında ve adeta avlusunda yer alan bu türbeler arşiv belgelerinde “der kurbu” veya “der nezd-i” gibi tanımlamalarla anlatılır. Önceleri arşiv kayıtlarında Ayasofya'nın yakınında şekli ile yer alan söz konusu “türbeler” zaman içinde ve özellikle Sultan I. Mahmud döneminde 24 Muharrem 1153/21 Nisan 1740 tarihinde açılan kütüphane¹⁴ ve imarethane¹⁵ gibi ek binalar ve etrafa çekilen dış duvarlar neticesinde bir “Küllîye” haline gelmiş ve türbeler ortaya çıkan Ayasofya Külliyesi avlusu içinde kalmışlardır. Ayasofya Medresesi ise Fatih Sultan Mehmed'in Fatih'te kurduğu Semâniye Medreseleri öncesinde kurmuş olduğu bir medrese olarak bilinir.¹⁶ Bu araştırmada konu edilen türbelerde her biri Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde önemli rol oynamış ve muayyen bir süre hüküm sürmüş olan padişahlar ve yakınlarına özel kalmıştır. Nitekim Sultan III. Mehmed'in oğlu Sultan I. Ahmed ayrı bir yerde yaptırdığı Sultanahmed Camii'nin yanındaki türbesine defnolunmuştur. Böylece bu türbeler üç adet ile sınırlı kalmış, ancak sonradan yeni bazı definler olmuştur. Bu durum Kanûnî Sultan Süleyman soyundan gelen hanedanın bir nevi yakın vârisleri veya İstanbul'da kendilerine özel bir camileri olmaması ile açıklanabilir.

Türbelerde medfûn bulunan Osmanlı padişahlarının Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde sayısız eserleri olduğu gibi özellikle Hicaz'da kısaca Haremeyn adı ile bilinen Mekke-i Mükerrerme ve Medîne-i Münevvere'de sayısız hayır eserleri bulunmaktadır. Mekke'de Kâbe'de ve hac ve umre mekânlarında, Medine'de Peygamberimizin kabrinin bulunduğu “Ravza-i Nebî” olarak geçen yerdeki Harem-i Nebevî'de Osmanlı padişahları adeta hizmet yarışına girmişler ve Hz. Peygamberin kabrinin bulunduğu Ravza yani türbeye paha biçilmez hediyeler ve altın avizeler göndermişlerdir.

Türbeler ve Padişahların Kılıç Kuşanma Teşrifatındaki Yerleri

Osmanlı tarihleri kendi dönemlerindeki olayları anlatırken şayet yeni bir padişah cülûsu oldu ise hemen peşinden yapılması gelenek haline gelmiş olan bu tür kılıç kuşanma merasimlerinin bir parçası olarak ziyaret edilen türbeleri anlatırlar. Söz konusu türbelerin vakfiyelerinde “şart-ı vâkıf” olan konular arasında Haremeyne gönderilen kıymetli hediyelerden bahisler vardır. Meselâ Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi tarihinde şöyle tarif eder ; “Bir altun tahta üzerine bir kebîr elmas ve etrafına andan cücük sekiz elmas, onun etrafına 14 yakut , onun etrafına yine 37 elmas taştan bir “Âvîze-i Latîfe” icâd ve takdîr-i bahâsından cevheriler (kuyumcular ve

13 COA. HAT. 1501/63.

14 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* (Ankara: 2008), 213.

15 COA. TS. E. 531/10, tarih 1153/1740.

16 Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, 97; Cahid Baltacı, *XV/XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: 1976), 474.

mücevherciler) âciz ve tâcirler kıymetinden kâsır (anlamakta yetersiz) <kaldıkları> bir levha-i bî-bedel “Ravza-i Mutahhara-yı Hayrî”l-enâm dergâhına yâdigâr edip Cami sahibi Sultan Ahmed < I.Ahmed> ve karındaşı Sultan Murad-ı Râbi’ <IV.Murad> hazretlerinin Âvîzelerine sâlis kıldı. Yani burada işaret edilen Sultan I. Mahmud’un (1730-1754) kendinden önce Ravza-yı mutahharaya kıymetli hediyeler gönderen Sultan I. Ahmed (1603-1617) ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687) den sonra bu konuda üçüncü olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Ayasofya’da Padişah Türbeleri ve Haremeyn İlişkisi

Hicaz ve Haremeyn idaresini Osmanlı Devleti yönetimine bağlayan Sultan I. Selim (1512-1520) sonrasında Osmanlı padişahları oralara hizmet yarışına girmişler ve kendilerine “Hâdimu’l-Haremeyn eş-Şerîfeyn” lakabını vererek oraların hizmetkârlığı ile şeref duymuşlardır. Haremeyn’e hizmet yarışında yerini alan ve onun neslinden gelen söz konusu padişahların türbe vakfiyelerinde bu konuya yer verilmiştir. Burada medfun padişahlardan sonra gelenler arasında III. Mehmed’in oğlu Sultan I. Ahmed ve onları takip eden hemen bütün padişahlar bu tür hizmetlere katılmışlardır. Bu durumu vakfiyelerinin muhasebe raporlarındaki göndermelerden ve de tüm Haremeyn vakıfları gibi onların da mütevellî üstü “Nâzır”ların sarayda “Dârüssaade Ağaları”na bağlı olmalarından anlıyoruz (bk. Sultan I. Ahmed dönemi Hicrî 1016/Milâdî 1607 tarihli muhasebe raporu; COA. TS. D. 3693 ek-5 ve D. 1818 numarada bulunan 1014/1605 tarihli ve mütevellî İskender Bey tarafından Dârüssaade Ağası Mustafa Ağa’ya sunulan vakıf muhasebe raporu. Genelde mütevellîlerin bu örnekte olduğu gibi Sultan-zâde beylere tevdi edildiğini öğreniyoruz.¹⁸ Tarih olarak 1106-1115/1695-1703 yılları arası gibi 9 yıl kadar uzunca bir dönemi kapsayan bu raporda mütevellî olarak Safiye-Sultan-zâde Mehmed Bey, Nâzır olarak ise Dârüssaade Ağası Hacı Hasan Ağa görülüyor. Bu tarihler bize Sultan II. Mustafa’nın sonu ve Sultan III. Ahmed’in tahta oturduğu 1703 yılını hatırlatıyor. Nitekim III. Ahmed döneminin başlaması üzerine 2 yıllık yani 1703-1705 yılları arasını içine alan Hicrî 1117 tarihli bir diğer muhasebe raporu COA. TS. E. 35/23 numarada karşımıza çıkıyor). Padişahları örnek alan Haremeyn muhabetine sahip devlet adamları, ulemâ ve şeyhler gibi toplumun ileri gelenlerinin de bu yarışa katılmalarının neticesinde ortaya “Haremeyn Vakıfları” kavramının bir müessese olarak ortaya çıktığı görülüyor. Bunların vakfiyelerinin bulunduğu kısım, muhasebelerinin görülmesi ve yönetimiyle ilgili diğer hususlar sarayda “Dârüssaade Ağalarının” genel yönetimi altında ve kendine bağlı yazıcılar marifeti ile sürdürülmüştür. Her sene düzenlenen “İhrâc-ı Surre” günlerinde yani surrelerin son hazırlıklarının tamamlanarak Hicaz’a doğru çıkma törenleri sırasında düzenlenen seremonilerde baş rolü üstlenenler yine bu ağalar olmaktadır. Ayrıca önceki sene içinde Haremeyn’e vakfedilen para ve eşya bu ağalar nezaretinde “Haremeyn Hazinesine” konular ve surre denkleştirilmesi dönemlerinde oradan alınarak surreye eklenirdi. Para vakıfları olduğunda o meblağlar çalıştırılmak ve nemalandırılmak üzere mütevellîler

17 Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mîr’i l-Tevârîh*, haz. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980), 1/98.

18 COA. TS. E. 50/14.

tarafından son dönemlerde uygulandığı şekli ile “Darphane” ye gönderilir ve biriken nemalar oradan teslim alınarak “surre”ye katılırdı. Bu görev de yine Dârüssaade Ağası ve ona bağlı ofisin göreviydi. Günümüzde Cumhurbaşkanı genel sekreterliğine denk olan bu “Dârüssaade Ağaları”nın ofisleri sarayda bulunur ve tüm yıl süresince çalışmalarına devam ederlerdi. Yani çalışmaları sadece “surre” vakitleri ile sınırlı değildi. Zira çok sayıda olan Haremeyn vakıflarının kontrol için bu ofise gelmeleri mütevellilerin muhasebe raporlarını düzenledikleri tarihlere bağlı olarak değişken olur ve dolayısıyla aynı tarihte olmazlardı. Böylece söz konusu “Haremeyn Vakıflarının” vakfiye gereği Haremeyn için yapılan kesintiler yine “Dârüssaade” yönetiminde bulunan “Haremeyn Hazinesine” konulur ve gelecek surre dönemi için muhafaza edilirdi. Bu durum bir noktada “Surre Kesintisi” olan paranın hazır bulundurulması demek olurdu. Bazen Padişahın bu hazineden acil bir yere sarf edilmek üzere ve belirli bir süre için para alınmasını emrettiği olurdu. Ayrıca bunların bir görevleri de Haremeyn için düzenlenen para vakıflarının paralarını işletmekle görevli olan mütevellilerin işletilmelerinin kontrol edilmesi olurdu. Elde edilen nemalar ile vakıf sahiplerinin “şart-ı vâkif” denilen istekleri yerine getirilirdi. Cevdet Paşa tarafından düzenlenen ve kanun maddelerini içeren hukuk kodunda aynen şöyle der; (Şart-ı Vâkif, Nass-ı Şer’î hükmündedir). Vakıf sahibinin vakfiyelerinde belirtilen hususlar aynen Nass-ı Şâri’ gibi yani Allah’ın hükmü gibi değerlendirilmeli ve bu yazılan şartlara mutlaka uyulmalı idi.

Sonraki Padişahların Ayasofya’ya Bakışları

Kültür alanında anılan padişahlar arasında adı ön sıralarda geçen ve tam 24 yıl Osmanlı tahtında oturan Sultan I. Mahmud’un (ö. 1754) İstanbul’da fethin sembolü olan Ayasofya Camii’nin gerçek bir kültür merkezi haline dönüştürülmesinde büyük rol oynamış ve oraya mükemmel bir kütüphane ile bir de imarethane eklemiştir (bk. COA. TS. D. 3153 ve 4823). Ayrıca bilindiği üzere Fatih Caminin kütüphanesi de ona ait olduğu gibi kendinden sonra gelen Sultan III. Osman adı ile anılan Nuruosmaniye Camii’nin ve kütüphanesinin de gerçek bânîsi odur. Tam bir kültür adamı olan Sultan I. Mahmud ve diğer padişahlar hakkında Osmanlı Tarihleri bu hayır eserlerinin haberleri ile doludur. Nitekim Mürî’ü’l-tevârih adlı eserde müellif Sultan I. Mahmud’un kültür alanındaki hizmetlerini anlatırken şöyle der: “Şehriyâr-i azîmüştân Mahmud Han hazretleri 1739 yıllarında Ayasofya Camii’nde “Buhârî-yi Şerîf hatmi” âsâr-ı cemîle ve celîlesini vaz’ buyurmuştu. Bundan 10 sene kadar sonra yani 1749’larda Fatih Camii’nde bina buyurdıkları kütüphanede her gün 20’şer akçe ile Buhârî okuyucusu 10 kişi ayda bir hatm-i Buhârî etmek üzere tayin ve ilk olarak yapılan hatmi için bizzat padişâh-ı merkûmun câmi-i merkûmda hatm için yaptırılan sebîkeye (özel bölüme) teşrîf etmiş ve öğle namazını edâ ettikten sonra hatimle birlikte yapılan dualara katılarak hocalara kürkler ve hil’atler ilbâs olduğu (giydirildiği) bildirilmektedir.¹⁹ Ayasofya gibi bir mabed-i kadîmin medresesine hizmet veren bir imaretin bulunmayışı I. Mahmud’u üzmüş ve bu eksikliğin derhal giderilmesi

19 Şem’dânî-zâde, *Mür’î’-Tevârih*, 1/148.

hususunda emir vermişti. Osmanlı tahtına cülûs eden padişaha ilk olarak devlet ricali sırasıyla bi'at ederler ve ancak halkın da padişahı görmesi kılıç kuşanma sırasında olurdu. Daha sonra Cuma selamlıkları, binişler ve göçler padişahın saraydan ayrılarak halk ile beraber olduğu nadir zamanlar arasında kaydedilmiştir.

Ayasofya Padişah Türbelerinde Kimler Yatmaktadır?

Bu kabirler sırasıyla sultanlar II. Selim (974-982/1567-1574), III. Murad (982-1003/1574-1595) ve III. Mehmed (1003-1012/1595-1604) gibi padişahlara ait olmaları dolayısıyla her birinin türbe bakımlarının özenle yapılması hususu ile ilgili olarak vakfiyeler düzenlenmiştir. Binalar ise her biri Osmanlı medeniyetinin mimari alanındaki sanat örneği olarak görkemli duruşları ile Büyük Ayasofya Külliyesi'nin bekçilik görevini üstlenmişlerdir.

Osmanlı arşivlerinde bu üç padişahın türbeleri ile ilgili olarak birçok belgeye rastlanır. Bu belgelerden öğrendiğimiz bir bilgi de Osmanlı padişahlarından Sultan II. Mustafa (1105-1115/1694-1703) ile Sultan İbrahim'in (1049-1058/1639-1648) kabirlerinin de burada bulunduğudır. Osmanlı Devleti'nin bu üyeleri padişahlık tahtına oturmuş olanlardır. Ancak bunlar dışında burada daha bir çok hanedan mensubu çocuklar ve hanımların medfun oldukları bilinir. Mesela bunlar arasında henüz şehzâde iken bu dünyaya veda eden, türbe sahibi padişahların valideleri veya eşleri bulunmaktadır. Örnek olarak Sultan III. Mehmed'in eşi olan ve Sultan I. Ahmed'in annesi olmak üzere vakıflarında Valide Handan Sultan adı ile bilinen Valide Sultan da burada yatmaktadır. Çoğunlukla onların kurdukları vakıflar ve beraberinde muhasebe raporları onlar hakkındaki bilgilerimizi genişletmemize yardımcı olurlar. Bu kıymetli kayıtların bulunduğu belgeler ayrıca bizlere vakfa gelir temin etmek gayesiyle vakfedilen yerler, şart-ı vakıflarda adları yazılan görev ve kişiler o dönemlerle ilgili geniş bilgiler sunarlar.

Türbelerde yatanlarla ilgili en derli toplu bilgiyi yine Topkapı Sarayı arşivindeki bir belgede görmekteyiz. Osmanlı arşivinde bulunan²⁰ numaralı belge bizlere sandukaların üzerine konulan pûşideler ve dolayısıyla türbelerde bulunanlar hakkında bilgi vermektedir. Örtü manasına gelen söz konusu pûşideler Osmanlı döneminde kabirlerin üzerine örtülür ve zaman zaman değiştirilirdi. Nitekim Mekke-i Mükerrreme'de Ka'be-yi Muazzama'ya ve Medine-i Münevvere'de bulunan Ravza-i Mutahhara'ya "pûşide" adı altında örtüler gönderilirdi. Bu belgede şu ifadeler yer alır ; "Ayasofya-i Kebîr Câmî-i Şerîfi ittisâlinde vâkı' (cami bitişiğinde bulunan) türbeler derûnunda (türbeler içinde) şehzâdegân ve selâtîn hazerâtı sandukaları üzerlerinde olup fersûde ve muhtâc-ı tecdîd olan pûşidelerin 'adedi :

- 1) Sultân Selîm Hân (II. Selîm) hazretlerinin türbe-i şerîflerinde; 3 sanduka-i kebîr <ve> 37 sanduka-i sagîr, <toplam> 40 <sandukadır>;
- 2) Sultân Murâd Hân-ı Sâlis (III. Murad) hazretlerinin türbe-i şerîfinde olan selâtîn sandukaları; 4 sanduka-i kebîr <ve> 47 sanduka-i sagîr <toplam> 51 <sandukadır>;
- 3) Sultân Mehmed (III. Mehmed) Hân hazretlerinin türbe-i şerîfinde; 7 sanduka-i kebîr

20 COA. TS. E. 563/14.

- <ve> sanduka-i sagîr <toplam> 14 <sandukadır>,
 4) Türbe-i şehzâdegân ; 5 sagîr sanduka,
 5) Toplam 14 kebîr <ve> 96 sagîr <olmak üzere> 110 <sandukadır>.
 6) Sultân Mustafa ve Sultân İbrahim Hân hazerâtı şerifesinin Ka'be örtüleri cedîd olup fakat etrafları olan süfları fersûde olmakla tagyîri <değiştirilmeleri> , 8 kebîr sanduka, 6 sagîr sanduka".²¹

Diğer bazı bilgi kaynakları bizlere türbelere sonradan defnedilen Osmanlı hanedanı mensupları ile ilgili bilgiler sunarlar. Ancak genel olarak, burada bulunan padişahların hanımları yani aynı zamanda bir sonraki padişahın anneleri (vâlide sultanlar) de buraya defnedilmişlerdir. Bunlara örnek olarak Nurbânû Sultan, Safiye Sultan ve Handan Sultan gibi vâlide sultan olarak bilinen birinci derecede hanedan mensuplarının adları zikredilebilir.

Sultan II. Selim'in eşi olan Nurbânû Sultan oğlu Sultan III. Murad'ın sağlığında vefat etmiş ve onun emri ile kocası Sultan Selim'in yanına defnedilmişti. Padişah III. Murad'ın annesi olması dolayısıyla daha çok "Vâlide Sultan" olarak bilinmiştir. Kayıtlar onun kocasının türbesine gömülen ilk padişah eşi olduğunu bildirmektedir.²²

Sultan III. Murad'ın eşi olan Safiye Sultan aynı zamanda sonradan gelen padişah III. Mehmed'in annesi olmasından dolayı daha çok "Vâlide Sultan" olarak bilinmektedir. Ocak 1619 tarihinde vefat eden eşi Sultan III. Murad'ın yanına gömülmüştür. Dolayısıyla padişah türbelerinin komşusu olmuştur.²³

Sultan III. Mehmed'in eşi Handan Sultan, Sultanahmed Camii'ni yaptıran Sultan I. Ahmed'in annesi olması dolayısıyla daha çok "Valide Handan Sultan" adı ile bilinmektedir. Vakıfları ile ilgili arşiv kayıtlarında daima bu şekli ile geçer. 1605 yılında vefat eden Valide Handan Sultan, eşi III. Mehmed'in Ayasofya'daki türbesine gömülmüştür. Oğlu Sultan Ahmed'in yaptırmış olduğu Sultanahmed Camii'nin inşaatı henüz o tarihte bitmemiş olmasının bunda belirleyici olduğu düşünülebilir. Ancak bu tarihten sonra Ayasofya türbelerine defnedilen Valide sultan olmamıştır.

Türbe Vakıfları Gelir Gider Muhasebesi (Muhâsebe-i Vâridât ve Masârifât) Arasında Bulunan Bazı İlginç Bilgiler

Bu kısımda mütevellilerin hazırlayarak Nâzır Efendi'ye kontrol için sundukları yıllık muhasebe raporlarından bir kısmını sunacağız. Söz konusu muhasebe rapor örneklerinin

21 bk. COA. TS. E. 563/14.

22 İlhan Şahin, "Nurbânû Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 33/251; A. Skilliter, "Three Letters of the Venetian Sultana Nûr Bânû and her Kira to Venice", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata* (Napoli 1982), 515-536.

23 Ali Akyıldız, "Safiye Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 37/472; Özlem Kumrular, *Haremde Taht Kuranlar; Nurbânû ve Safiye Sultan, Doğan Kitap* (İstanbul: 2017); L. P. Peirce, *Harem-i Humâyûn, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996); S. A. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman Sultana Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Islamic Chanceries, Oriental Studies III*, ed. S. M. Stern (Oxford: 1965), 144 vd.

verilişinde kronolojik sıraya özen gösterdik. Bir vakfın gelirleri ve giderleri hakkında en sağlıklı bilgilerin bulunacağı kayıtların muhasebe raporları olmaları dolayısıyla bunların aralarından bazı örneklere yer verilecektir.²⁴

1) Kurulan vakıfların gelirler kısmında bulunan mukata'ât (gelir temin etmek vakfedilen yerler) arasında Cerbe Adası'nın²⁵ ve Prevadi'nin (bk. COA. TS. E. 842/20; E. 842/36; E. 842/49; 844/26) bulunması dikkatimizi çekiyor. Prevadi Yeni Pazar'daki evkafın adları için²⁶ ve Prevadi kazasındaki köprü geçidi gelirleri için²⁷ muhtelif belge kayıtlarına bakılabilir .

2) Giderler arasında ise en dikkat çekici olanı, şart koşulan “Bedel Hac” konusudur ve bu görev için tayin edilen kişiye her yıl bir miktar ödeme yapıldığı görülür. Böylece her yıl hac döneminde bir veya birkaç kişi vakıf sahibi adına bedel hac yapmak üzere Hicaz topraklarına gönderilirdi.

3) Türbe onarımlarına ve hizmetlilerine (mesela türbelerdeki görevlilerin değişim beratları için bk. COA. TS. E. 722/28 ve E. 735/15 ve türbede Kur'an okuyucuları için kadı ilamı ile görev tevcihi için bk. COA. TS. E. 892/35) gibi yapılan harcamalar dışında diğer önemli bir masraf gideri de yan tarafta bulunan Büyük Ayasofya Camii'nin bazı ihtiyaçlarının giderilmesi olarak görülüyor. Ayasofya Camii'nin bazı ihtiyaçları yanında özellikle İstanbul'da kiliseden çevrilen diğer bazı camilere yapılan nakdî destekler dikkat çekiyor.

4) Bu kısımda yer alan camiler arasında İstanbul'da Fatih İlçesinde bulunan iki cami için ve bunlar için yapılan harcamalar görülmektedir. Bunlardan biri Draman semtindeki kiliseden çevrilen “Fethiye Cami”, bir diğeri de Ayvansaray semtinde bulunan “Hoca Ali Camii”dir. Ayrıca aynı grupta yer alan camiler arasında Unkapanı semtinde bulunan “Gül Camii” adı bulunmaktadır. Dikkat çeken bir husus da Sultan II. Selim Han tarafından hayatta iken adı geçen Hoca Ali mescidinin bir minber ilavesi ile cami haline çevrilmesi konusunun kayıtlarda görülmesidir.

Vakfın ana gelir kaynakları arasında anılan “Cerbe” Adası gelirlerinden her sene vakfa önemli miktarda gelir geldiği belgelerde tespit edilmektedir.²⁸ Tunus civarında bulunan bu adanın Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 1560 yılında Piyâle Paşa öncülüğünde Osmanlı Devleti topraklarına katıldığı yani “Memâlik-i Mahrûse-i Osmaniyye” hudutları içine alındığı bilinir. Dönemin sadrazamı ve padişahın damadı, İstanbul Eminönü'ndeki meşhur camisi ile bilinen Rüstem Paşadır.

Elimizde bulunan muhasebe raporlarının her biri söz konusu türbeler ile ilgili verdikleri bilgiler değişik tarihler taşımaktadır. Bunlar arasında öncülerden biri Sultan I. Ahmed dönemine

24 COA. TS. E. 887/27, tarih 1008; E. 887/61, tarih 1058; E. 888/67, tarih 1017; D. 1414; D. 1785, tarih 1079; D. 1778, D. 1494 ve D. 1432 ve daha birçok belge.

25 COA. TS. E. 528/47, tarih 1063; MAD. D. 6040 vd.

26 COA. TS. D. 8385 ve D. 1428.

27 COA. TS. D. 1627 ve D. 1647.

28 COA. MAD d. 6040. Maliyeden müdevver defteri toplam 56 sayfa olup 1052-1063 yıllarını kapsamakta ve türbelerle ilgili gayet enteresan bilgiler vermektedir.

ait olması bakımından ayrı bir önemi haizdir.²⁹ Sultan I. Ahmed son türbe sahibi III. Mehmed'in oğlu ve ondan sonra gelen padişah olması dolayısıyla onun dönemini gösteren bu belge ayrı bir önem taşır. Bu arada şu noktanın da altını çizmek gerekir ki bölgede türbe sahipleri olarak görülen kurucu sultanların öncülük ettikleri bu oluşumlar zamanla yeni definlerin eklenmesiyle bir hayli gelişme göstermiştir. Yani başta sadece padişahların defin mahalli olarak oluşturulan bu türbeler sonraları onların yakınlarının da gömülmesi ile kabir sayıları yukarıda verilen seviyelere ulaşmıştır. Ayrıca, "türbe" vakıfları ayrı ayrı kurulmuş olmakla birlikte yönetimleri açısından aynı müteveli tarafından yönetilmiş ve muhasebeleri beraberce aynı raporda sunulmuştur. Nitekim bu uygulamaya benzer aile vakıflarının müteveli muhasebe raporlarının müşterek şekillerine şahit oluyoruz. Meselâ Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan ve kızları Mihrimah Sultanın vakıfları müşterek muhasebe raporları aynı şekilde kayıtlarda müşterek olarak görülür. Yine bu mekana daha sonra gömülmüş olan Sultan III. Mehmed'in eşi Handan Sultana ait vakıf muhasebe kayıtları oğlu Sultan I. Ahmed'in evkafı ile müşterek olarak tetkike sunulmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde vakıfların başlangıç tarihlerine yakın olan bu tür muhasebe raporlarına ayrı bir önem katar.

Burada kısa bir alıntı yaptığımız evkafta görülen gelirler kısmı "Mahsûlât", giderler kısmı ise "İhrâcât" olarak ifade edilmekte ve şöyle denilmektedir:

"Mahmiye-i İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Câmî'-i Şerîf kurbünde medfûn olan merhûmân ve mağfûrân Sultan Selîm Hân ve Sultân Murâd Hân ve Sultân Mehmed Hân -tâbe serâhum-hazretlerinin türbe-i şerîfleri evkâfına hâlâ mütevellî olup Dergâh-ı 'Âlî Bevvâblarından "İskender Bey" kullarının sene 1015 Zilka'desi guresinden, sene 1016 Şevvâli gâyetine (1607 senesi Şubat sonlarından-1608 senesi Şubat ortalarına) varınca muhasebesidir ki zikrolunur."

Anlaşıldığına göre hazırlanan bu muhasebe raporu 1607-1608 süresi içinde bir yıllık bir süreyi içine almış ve türbelerde son defnedilen Sultan III. Mehmed'in vefatından dört yıl sonrasında oğlu olan Sultan I. Ahmed döneminde tutulmuştur. Bu şekliyle türbeler evkafı ile bir hayli aydınlatıcı bir tablo sunmaktadır. Hemen bir yıl sonraki muhasebe tablosu da elimizde olması dolayısıyla gelir gider tablolarının karşılaştırılabilmesi bilgilerimizi daha değerli kılmaktadır. İkinci muhasebe raporu 1016-1017/1608-1609 yılları arasında Şubat'tan Şubat'a olarak geçmiş bir yılı içine alır. İkinci raporda müteveli olarak yine İskender Bey görülürken son kontrol makamında oturan şahsın yine Topkapı Sarayı'nın Dârüssa'âde Ağası ve "İftihârü'l-Havâs ve'l-Mukarrabîn" olarak tanımlanan Mustafa Ağa karşımıza çıkmaktadır. Bu şahıs, Sultan I. Ahmed döneminin gerçekten güçlü ve güvenilir adamlarından biri olduğu bilinmektedir. Hatta aynı kişi 1025/1616 yılında padişahın Mısır'daki özel emlakıyla hac yolcularına kolaylıklar sunan bir vakıf kurduğundan kendisine vekalet verilmiş ve onun eliyle bu vakıf Kahire'de mahkeme-i şer'iyede tescil ettirilmiştir.

Bu tür muhasebe kayıtlarında bir önceki dönemden bakiye kalan miktar ile yeni sunulan rapor arasına mukayeseli bir şekilde bakıldığında mesela 1015-6 yılındaki birinci raporda

29 COA. TS. D. 1494 / ek-4.

yedek akçe “20 yük 26.086 akçe” gözükmekte olan miktar 1016-7 yılında “24 yük 8.692” akçe olarak gözükmekte ve bunlar sunulan yeni yılın gelirlerinin katılmasıyla birincisi “44 yük 61.517” akçeye, ikincisi ise “42 yük 42.890” akçe varmaktadır. Yani her iki yılda sunulan raporlarda bir önceki yıldan kalan bakiye miktarlarının titizlikle yeni yıl gelirlerine eklenmiş olduğu görülür.

Vakıfların Çalışma Sistemleri Hakkında Arşiv Belgelerinin Değerlendirilmesi

Elimizdeki belgelere göre Sultan I. Ahmed döneminde kalan 1606-1609 yılları arasında türbeler vakıflarının “mütevellisi” İskender Bey “nâzırı” ise Dârüssaade Ağası olan Mustafa Ağa’dır. Nâzırların Dârüssaade Ağaları olması için iki sebep aramak gerekir. Birincisi söz konusu vakıfların padişahlarla irtibatlı olması, diğeryise yine bu vakıfların Haremeyn’e bir kısım meblağ gönderilme şartları ve dolayısıyla yıllık “surre”ye katılmalıdır. Bilindiği üzere Haremeyn vakıflarının “Nâzırları” Dârüssaade Ağalarıdır. Vakıf mallarının yöneticileri yani “Mütevelliler” ise “Bey” sıfatlarından anlaşıldığı üzere sultan hanımların oğulları yani torunlarıdır. Nitekim 1115 tarihinde sunulan diğer bir muhasebe raporunda³⁰ mütevelli olarak görülen Mehmed Bey’in Safiye Sultan’ın oğlu olduğu anlaşılıyor. Gelirlerden ilk pay cüz okuyanlar ve diğer din görevlilerine ayrılırken bir kısım da bakımlara ayrılmaktadır. Bunların içinde bina bakımları ve örtülerin yenilenmesi gibi iç dekorasyonları söz konusudur. Daha sonra civar camilerin bakımlarına sıra gelir ki bunların başında mekan sahibi gibi duran Ayasofya Camii’-i Kebîri gelir. Daha sonra özellikle kiliseden çevrilme camilere öncelik verilerek İstanbul’un değişik semtlerinde bulunan birkaç camiye yardım yapılır. Bunlar Draman semtindeki Fethiye Camii, Unkapanı semtindeki Gül Camii ve yine Ayvansaray’daki Hoca Ali Camii’dir. Hoca Ali Camii vaktiyle küçük bir mescit iken Sultan II. Selim tarafından minber ilâvesi ile camiye dönüştürülmüştür. Birkaç kiliseden camiye çevirme olayı da Sultan III. Murad döneminde olmuştur.³¹ Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz belgeleri şöyle sıralayabiliriz: COA. TS. D. 3573; D. 3693; D. 3736, D. 3777; D. 3946; D. 3990 (ekler 1-3-4-5-6-7-8-9); D. 3993; 4304; D. 4311; 4294; D. 4818; ve COA. TS. E. 897/67 (T. 1277); E. 920/5; E. 1122/2; E. 1122/10; E. 1122/59; E.1126/25; E. 1195/60 (T. 1255); E. 1197/4 (T. 1148); E. 1202/18 (T. 1099); E. 35/23 (T. 1117 yılına ait bir yıllık muhasebe raporu); E. 50/14 (T. 1115 yılı muhasebe raporu: mütevelliler Safiye Sultanzâde Mehmed Bey ile Hacı Hasan Ağa, yıllar 1106-1115); E. 87/15 (T. 1092 yılı muhasebe raporu); E. 88/24 (T. 1124 yılına ait muhasebe raporu); E. 215/31 (T. 1034 yılı türbede cüz okuyanlar (cüzhân) değişimi); E. 528/47 (Türbe vakıf gelirleri arasında Cerbe Adası’nın 1063 yılı mahsulatı); E. 528/69 (1 sayfalık belgede İstanbul’da eserlerin tamiratı kaydı var.); E. 544/50 (T. 1214 yılı); E. 563/14 (T. 1317 yılında türbelerde yapılan sanduka ve pûşideler (örtüler) tamiratı); E. 617/1 (T. 1058 yılı genel mukâtaât ücretleri tahsilatı); E. 722/28 (T. 1008 yılı türbe görevlileri değişimi beratı); E. 735/15 (T. 1032 yılı türbe görevlileri değişim

30 COA. TS. E. 50/14).

31 COA. TS. D. 9146; D. 9129; D. 8002; D. 8035 ve diğerleri.

beratı); E. 765/2 (T. 1099 yılı Büyük Ayasofya evkafına bağlı mülhak vakıflar ve şehzâdegân türbeleri); E. 802/10 (T. 1121 yılında Padişah III. Ahmed'e arz edilen bazı masraf kalemleri); E. 814/36 (çeyizlerden ve türbe evkafından, şeyhlere ve müderrislere yapılan ödemelerden bahseder); E. 842/20 (T. 1035 yılında Prevadi mukâtaası mültezimi hakkında bilgi içeren bir belgedir); E. 842/36; E. 842/49; E. 844/26; E. 892/35 (T. 1000 yılında yani Sultan III. Murad döneminde babası Sultan II. Selim'in türbesinde cüz okuyucusu ile ilgili kadı i'lâmı ve görev tevcihi ile ilgili) ve yine COA. EV. HMH d. 66; 69; 437; 893. COA. HMK. SR. 2506. Şimdi, konumuz hakkında bilgilerimizi daha genişletmek amacıyla sunulan bu belgeler arasından bazı örnekler üzerinde daha detaylı bir şekilde duracağız. Bu makalenin yoğunlaştığı yıllar içindeki gelişmeleri görebilmek için mümkün mertebe kronolojik sırayı takip edeceğiz.

Sultan I. İbrahim döneminde (1049-1058/1640-1648) başlayarak, Sultan IV. Mehmed döneminde (1058-1099/1648-1687) devam eden ve 1052-1063 tarihleri arasını içine alan COA. MAD. 6040 numaralı maliyeden müdevver kayıtlarında "Ayasofya-i Kebîr kurbünde" diyerek başlayan ve 60 sayfa kadar devam eden uzunca bir belgeden bazı önemli noktaları buraya almak konumuzun anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

"Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki; Ayasofya-i Kebîr kurbünde vakı' merhûm ve mağfûrun leh Sultan Mehmed Hân (III. Mehmed) tâbe serâhunun türbe-i şerifleri evkâfından cezîre-i Cerbe mahsûlünden 1047 senesinden (yani IV. Murad zamanı Sadrazam Bayram Paşa döneminden) kalan 5.000 kuruş gelip rikâb-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnlarına teslim olunmağın, teslimine Hatt-ı Hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnları ricâ olunur. Bâkî emr u fermân 'azametlü ve şevketlü Pâdişâhımdır." İşbu kaydın altında 1052/1643 senesi görülmektedir.³²

Anlaşıldığı kadarı ile burada geçmiş senelerin gelirleri yeni senenin ödemeleri için devreye sokulmuştur. Bunlardan biri olan 1049/1639 senesine ait "Avâ'id Akçesi"nden gelen 5 yük akçe gelirden yapılan harcamalar arasında şunları görüyoruz: Devâm-ı Devlet-i Pâdişah için okunan en'âm-ı şerif görevlilerine ödenen meblağları ve diğer harcamalar.. (adı geçen belge, s. 6) 1050/1640 senesi harcamaları arasında 2 yük 72.000 akçe sarfi ile Şehzâde Sultan Mehmed Han hazretlerinin şadırvanının yeniden inşa edilmesi (adı geçen belge, s. 8). Yine aynı sayfada Sarıca Camii Şerifi'nin kubbesi tamirine 50.000 akçe harcadığı kaydı görülür. Bu harcamalar faslı bir hayli devam etmektedir. Mesela okunan mevlid-i şerife için bir yük, İstavroz Sarayı'nın eskiyen hasırlarının değiştirilmesine 37.600 akçe, Yanan Fethiye Camii'nin tamirine Sultan II. Selim'in türbe vakfından olmak üzere 4 yük 58.852 akçe, bütçede geri kalan 100.000 akçe Şam-ı Şerif'te bulunan Sultan Süleyman Camii tamirine verilmiştir. Bu bilgiler belgemizin (MAD. 6040) 12. sayfasında tekrar edilmekte olup Fethiye Camii için 458.852 akçe olarak gösterilir. Bu da bize her 100.000 akçenin bir yük olduğu hesabını teyit etmektedir. Şam'daki cami için harcanan rakam ise aynı şekilde 100.000 olarak gösteriliyor ki, bu da bir yük olmaktadır. Yine İstanbul'da bulunan merhûm ve mağfûrun leh Sultan Bayezîd-i Veli'nin (II. Bayezîd) yeniden inşa olunan şadırvanına (adı geçen belge, s. 9), Ayasofya-i Kebîr Camii'nin tamirine,

32 COA. MAD. 6040, s. 6.

Edirne’de bulunan merhûm ve mağfûrun leh Sultan Murad Han’ın (II. Murad) tamir olunan köprüsü için 6 yük 50.000 akçe sarf olunmuştur. (adı geçen belge, s. 10). Gelmesi gerektiği halde geciken Cerbe Adası ve Kuds-i Şerîf ve Halep’ten gelecek gelirler geldiklerinde rikâb-ı hümâyûna teslim edilecektir (belge tarihi 1052/1642 olup padişah I. İbrahim’dir).

Sultan I. Mahmud’un (1143-1168/1730-1754), Ayasofya Külliyesi’ne eklediği kütüphane ve nefis yazmalar. Kütüphane yapılışı T. 1152/ 1739

COA. TS. D. 1778; D. 3864; D. 70; D. 3153 (T. 1152); D. 2399; D. 2384; D. 1498; D. 4823; D. 3573; D. 3974; D. 3693; D. 3649; D. 3946 (6 eki var. Yazı okunaklı); D. 4311 (3 eki var); D. 3990; TS. D. 9129.

COA. EV. HMH. 21643 (T. 1173)

COA. EV. BRT. 82/ 25 (T. 1264); EV. BRT. 282/1 (T. 1306)

COA. AE. SAMD III. 73/7328 (T. 1127) ve AE. MST. 8/524.

COA. EV. d. 34811; 16963; 19990 (Vakıflar; I. Ahmed; Ayasofya, II. Bayezid); 38433; D. 21967.

COA. C. EV. 131/6544; 133/6624; 183/9123; 463/23433; 613/30946; 287/14619 (T. 1251); 467/23637.

COA. Y. PRK. ZB. 14/65 (Tarih 1312 de vefat eden Sultan II. Abdülhamid’in Mabeyn Baş Kâtibi Süreyya Paşa’nın cenaze namazı Büyük Ayasofya Camii’nde kılındı ve sonrasında Divanyolunda Sultan II. Mahmud türbesine defnedildi).

Türbelerde Yatanlar ve Türbe İçi Hizmetliler ile İlgili Belgeler

COA. EV. HMH d. 66 (T. 1072); 69 (T. 1031bk. ek-sh. 4); 437; 893; 21643.

COA. TS. D. 3946 (T. 1081; 1090; 1097) .

COA. İ. EV. 68/7406 (T. 1127).

COA. EV. HMK. SR. d. 3799 (T. 1253).

COA. YB. 04 1/21 (T. 1016) ve 1/55.

COA. TS. E. 722/28 tarih 1008; TS. E. 722/28 tarih 1008; TS. E. 735/15 tarih 1032; TS. E. 887/27 tarih 1008; TS. E. 887/61 tarih 1058; TS. E. 888/67 tarih 1017; TS. E. 892/35 tarih 1000. Bu belgelerde türbelerde cüz okuma görevi dolayısıyla kadı i’lâmî ve berat verilenlerin adları bulunmaktadır.

Türbelerde Medfun Bulunanlar

Osmanlı tahtına oturmuş olan 5 padişahın burada medfun bulunduğu kayıtlarda geçmekte olup bunun dışında padişah eşlerinden de burada defnedilenler bulunmaktadır. Vâlîde Nurbânû Sultan, Safiye Sultan ve bazı şehzâdeler türbelerde yatanlar arasındadır.

Türbelerde medfun bulunanların birincisi Kanûnî Sultan Süleyman’ın oğlu Sultan II. Selim’e (ö. 1574) aittir. Sonradan inşa edilen diğer padişah türbeleri, minareler, medreseler,

kütüphaneler ve imaretlerin hepsi Büyük Ayasofya Külliyesi'nin birer parçasını oluşturmuşlardır. Sultan II. Selim döneminde İstanbul'da etkili olan veba salgını sırasında Ayasofya Camii'nin etrafındaki çarpık yapılaşmanın düzeltilmesi emredildi. Düzenleme sırasında plansız yapılan binaların çoğu yıkıldı. Bunlar Ayasofya Camii'nin duvarlarına bitişik hale gelmişler ve Kâtip Çelebi'nin tanımlaması ile camiye kapatmışlardı. Bu durum camiye de tehlikeye sokuyor ve bu kadar sık yapılaşma veba için de tehdit oluşturuyordu. Bu münasebetle 40 zira' gibi bir mekan açıldı ve çarpık yapılaşmadan temizlenmiş oldu. Bu sırada caminin duvarları da güçlendirildiği gibi camiye iki yeni minare ve iki medrese yapıldı. Bu düzenlemenin, gelecekte yapılması düşünülen türbelere bir noktada yer açabilmek hedefini de taşıdığı düşünülebilir.

İkinci türbede medfun bulunan Sultan III. Murad (ö. 1595) Sultan II. Selim'in oğlu ve Kanunî Sultan Süleyman'ın torunu olup (1574-1595) yılları arasında Osmanlı tahtında bulunmuştur. Kanunî Sultan Süleyman döneminden başlayarak bu üç padişah döneminin ortak yönlerinden biri de Osmanlı Devleti'nde padişaktan sonra devletin en yetkili pozisyonunda bulunan tecrübeli Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın bu üç padişah dönemin de de görevde kalmış olmasıdır. Uzun seneler boyunca Devlet-i 'Aliyyenin hizmetinde bulunan bu bilge sadrazam, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim'in vefatlarında çıkması muhtemel bir karışıklığa meydan vermeden süreci maharetli ve tedbirli bir şekilde yönetmedeki üstün başarısı ile anılır. Son olarak beş yıl gibi bir süre de Sultan III. Murad döneminde bu görevde bulunmuştur.

Ayasofya Camii yakınında üçüncü özel türbede medfun bulunan padişah ise Sultan III. Murad'ın oğlu Sultan III. Mehmed'dir (ö. 1603). Sultan III. Mehmed de Osmanlı tahtında dokuz yıl kalmıştır. Kaynaklarda, bu üç padişah dışında I. Mustafa ve I. İbrahim'in de aynı yerde defnedildiği belirtilmektedir. Bunların yanında, Sultan I. Ahmed'in annesi Valide Handan Sultan, eşi olan Sultan III. Mehmed'in kabri yanına gömülmüştür. Bu hususta şu belgeler bakılabilir: 1017/1609 tarihli muhasebe raporu³³, 1124/1712 tarihli vakıf muhasebe raporu³⁴ ve 1096/1685 tarihli vakıf muhasebe raporu.³⁵ Yine aynı şekilde Sultan II. Selim türbesinde İsmihan Kaya Sultan gömülmüştür. Hem Handan Sultan ve hem de İsmihan Kaya Sultan'ın ayrı vakıfları oldukları da görüldüğünde netice olarak Ayasofya avlusunda bulunan padişah türbeleri arasında bilinen üç padişah yanında daha birçok Osmanlı hanedan mensuplarının kabirlerinin bulunduğu öğreniyoruz.

Aynı şekilde Ayasofya Cami-i Kebîri Külliyesi içinde bulunan Sultan I. Mahmud Kütüphanesi ve İmarethanesi mevcut külliye eklendiği gibi diğer bölümleri ve bu arada ana caminin güçlendirilmesi gibi birçok yapısal faaliyetler ve meşhur Ayasofya Medresesi de zaman içinde bu külliye kendilerine yer bulmuşlardır.³⁶

Sultan I. Mahmud (1143-1168/1730-1754) döneminde Ayasofya Camii yanına yapılan binalardan İmâret-i Âmire (Aşevi) ile ilgili belgede (COA. TS. E. 531/10) şu ifadeler yer verilmektedir:

33 COA. TS. D. 1494 /ek-4).

34 COA. TS. E. 35/40).

35 COA. TS. E. 87/46).

36 (EI, adı geçen madde, s. 774).

“Arz-ı bendeleri budur ki; Cânib-i Hümâyûn Şehinşâhîlerinden Ayasofya-i Kebîr Cami’-i Şerîfi kurbünde hasbeten li-veçhillâh-i Te’âlâ müceddeden binâsı Fermân-ı Hümâyûn buyurulan “İmâret-i ‘Âmire” için iştirâ olunan (satın alınan) 4 bâb hânenin bahâsı 20.750 kuruşa bâliğ olup meblağ-ı mezbûrun 10.000 kuruşu <1> 153 senesine mahsûb Haremeyn-i Şerîfeyn Hazînesinden Rikâb-ı Humâyûn-ı ‘Înâyet-Makrûnlarına teslîmi mu’tad olan “Zevâ’id-i Evkâf Akçesinden” ve 2.106 kuruşu dahî <1>155 senesine mahsûben hakk-ı tevliyetleri akçesinden 4.862.5 kuruşu dahî “Kütüphâne-i Hümâyûn-ı Behmenleri” evkâf-ı şerîfeleri mukâta’alarından “Fethü’l-İslâm Mukâta’asının” <1>153 senesi malı olmak üzere Vidin Defterdârından istirdâd olunan (geri alınan) akçeden mahsûb olunduktan sonra tekmîline (tamamlanmasına) yalnız 3.781.5 kuruş dahî iktizâ etmekle meblağ-ı mezbûr dahî mukâta’a-yı merkûmun <1>155 senesi malından edâ ve mahsûb olunmak Fermân-ı Hümâyûn buyurulur ise mübârek Hatt-ı Humâyûn-ı Şevket-makrûnları erzânî buyurulmak bâbında emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, efendim pâdişâhım hazretlerindir.”

Yirmi dört yıl Osmanlı Devleti’ni yöneten ilim ve kültür aşığı Sultan I. Mahmud, Fatih Sultan Mehmed tarafından kılıç hakkı olarak camiye çevrilen Ayasofya’nın İstanbul’da ilmin merkezi ve simgesi olması için bir kütüphane ve bir de imâret-i ‘âmire yapılması için yeterli genişliği elde edebilmek hedefi ile civardaki evleri istimlâk edebilmek için gereken fermanı çıkarmaktan geri durmamıştır. Ecdadı arasında olan Sultan I. Ahmed Camii yapılışında gördüğümüz şekli ile bu tür yapılara yer açabilmek gayesiyle satın alma veya istibdâl (değişim) gibi yollara baş vurulmuş ve yapılacak yapılara yeterli yer temin etme yoluna gidilmiştir.

Aynı metoları kullanarak kütüphane ve cami gibi birçok hayır eseri yapmaya muvaffak olan Sultan I. Mahmud, Fatih Camii yanındaki kütüphaneyi yaptırtmasının yanında bugün Nûruosmaniye Camii olarak bilinen camiye de yaptırmış ancak ömrü vefa etmediği için açılışı kendi döneminde yapılamadığından bu muhteşem esere kendisinden sonra Osmanlı tahtına oturan III. Osman’ın adı verilmişti. Bu caminin bünyesinde de bir kütüphane bulunduğu hatırlanmalıdır. Sultan I. Mahmud, Ayasofya Camii yanında bir kütüphane yaptırmayı ihmal etmemiş ve içini değerli yazma eserlerle doldurmuştu. İmarethane ve kütüphane ekleriyle Ayasofya tam bir külliye ve ilim merkezi olma hüviyetine kavuştu. Sultan I. Mahmud döneminde ilme, kitaba ve kütüphane yapımına büyük önem veren bir padişah olarak tanınmış ve o şöhreti ile tarihe geçmiştir.³⁷ Kütüphane ve imaret inşaatları ve buralara sonradan yapılan harcamalarla ilgili olarak arşivde birçok belge olduğu bilinmektedir.³⁸

Türbeler İçin Hazırlanan Vakıflar ve Bunlarla İlgili Kayıtlar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde Hatt-ı Hümâyûn belgeleri arasında bulunan bir belgede (HAT. 1501/63) yapılacak olan masrafların baş tarafında padişah hattı ile “Haremeyn hazinesinden verile” şeklinde bir not vardır ve aşağı tarafında şöyle denilmektedir:

37 Bk. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* (Ankara, 2008), 213-7.

38 Örnek için bk. COA. TS. D. 3914.

“Haremeyn evkâfından İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Cami'-i Şerîfi kurbünde vâkı' merhûmun ve magfûrun lehum Sultan Mehmed Hân (III. Mehmed) ve Sultan Selîm Hân (II. Selîm) ve Murâd Hân (III. Murâd) tâbe serâhum evkâfî mülhakâtından “Fethiye Cami'-i Şerîfinin” Mahfil-i Hümâyûn etrâfındaki kurşun puşîdeli dereler ve çatısı ve dört 'aded havâle camları ve Mahfil-i Hümâyûn-ı mezkûrun üzerinin çatısı ve câmi'-i mezkûrun iktizâ eden yerin ta'mîr u termîmine 1131.5 kuruş kuruş ve Üskûdâr'da vâkı' merhûme Vâlide Sultan, Vâlide-i Sultan Ahmed Hân tâbe serâhânın câmi'-i şerîfeleri ve sebilhâne-i latîfeleri ve memşâları su yolları ta'mîr u termîmine dahî 1085.5 kuruş ki cem'an 2217kuruş harc u sarf olunduğu ma'lûm-ı hümâyûnları buyuruldukte meblağ-ı mezkûr Haremeyn hazînesine teslîm olunan mu'accelât-ı evkâf-ı mezkûreden i'tâsı hususu muvâfık-ı rızâ-yı mülûkâneleri ise ol bâbta ve her halde emr u fermân veliyyü'l-emr Efendimiz hazretlerindir.”

Bu belgeden birçok noktaya dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Bunlar sırasıyla söz konusu vakfın Haremeyn evkafı arasında bulunması ve bu vakıf gelirlerinden civar camilerde gerekli yerlerin tamirlerinin yaptırılmaları görülüyor. Bu camiler İstanbul, Fatih, Draman'da bulunan Fethiye Camii ve Üskûdar'da bulunan Sultan III. Ahmed'in annesi Gülnûş Emetullah'a ait ve Valide-i Cedîd adı ile anılan camilerdir. Zaman zaman Büyük Ayasofya Camii için de bazı masrafların yapıldığı bilinmektedir. Şimdi bu civar camiler arasına iki yeni mekânın daha katıldığını görüyoruz.

Benzer bir belge de yine arşivde Hatt-ı Hümâyûn tasnifinde görülmektedir.³⁹ Bu belge de yine “manzûrum olmuştur!” ifadesi ile başlamakta ve şöyle devam etmektedir: “İşbu takrîr mücibince meblağ-ı mesârif-i mezbûr 18.600 şu kadar kuruş Haremeyn hazinesinden mâl-ı mu'accelât-ı evkâftan i'tâsıyla mahalline kayd oluna!”. Belgenin esas metni şu şekilde devam etmekte ve bize Türbeler Vakıfları hakkında bazı yeni bilgiler vermektedir.

“Haremeyn-i muhteremeyne tâbi' evkâfdan İstanbul'da Cami'-i Şerîf-i Ayasofya-i Kebîr kurbünde vâkı' türbehâ-i merhûmûn ve magfûrun lehum Sultan Selîm Hân (II. Selîm), Sultan Murad Hân (III. Murad) ve Sultan Mehmed Hân (III. Mehmed) tâbe serâhum evkâf-ı mülhakâtından “Gül Camii” şerîfî minâresi mâ'il-i inhidâm olduğundan kal'-u inşası hususunu ahâlisi mübârek rikâb-ı kamertâb-ı mülûkânelerine sundukları arzuhalleri ile bâ Fermân-ı 'Âlî Haremeyn-i Şerîfeyn müfettişi Efendi dâ'ileri ve m'imâr-ı hâssa kulları ma'rifetleri ile 21.433.5 kuruş masârif ile husûle geleceği, ba'de'l-keşf tecdîdi husûsu pâye-i serîr-i saltanat-masîr-i cenâb-ı cihândârîlerinden bundan akdem lede'l-istizân şeref-bahş-ı sahîfe-i sudûr buyurulan mübârek Hatt-ı Şerîf-i şevket redîf-i şâhâneleri mücibince minâre-i mezkûr kal' birle defter-i keşifde tenzîl olunan enkâz-ı mahlû'a iktizâsı veçhi ile ilâve olunarak ber veçh-i dikkat müceddeden inşâ ve Câmi'-i Şerîf-i mezkûr dahî muhtâc olduğu üzere ta'mîr u termîm ve bu evânda resîde-i hüsn-i hitâm olmakdan nâşî tekrâr bâ Fermân-ı 'Âlî mûmâ ileyhimâ kulları ma'rifetleri ile keşf ü mu'âyene olundukda 20.103 kuruş masârif ile husûle geldiği keşf olunmuş ise de keşfinden 1761 kuruş noksanı ile 18.342 kuruş mesârif ile husûle gelerek

39 COA. HAT. 1513/36.

mebâliğ-i mezbûrdan fesh olunan iskele enkâz bahâsı 341 kuruş tenzîl olundukda 18.001 kuruş mahfel-i humâyûn derûn-ı feyz-i meşhûn ve bi-dûnuna ferş olunan cedid hasîr-i Mısırî bahâsı 354 ve keşf-i evvel ve sâni için verilmiş olan 263 kuruşuna cem'an gerek minâre ve gerek minâre ve gerek Câmî'-i Şerîf-i mezbûrlar ber-mûceb-i defter-i müfredât 18.618 kuruş mesârif ile husûle geldiği takdîm-i 'atebe-i 'ulyâ-yı mülûkâneleri kılınan mumzâ defter-i keşf ü müfredâtından manzûr ve ma'lûm-ı humâyûn-ı cihânbanîleri buyuruldukda meblağ-ı mesârif-i mezkûr 18.618 kuruşun Hazîne-i Haremeynden mâl-i mu'accelât-ı evkâfdan i'tâ ve mahalline masraf kaydolunması husûsu muvâfık-ı rızâ-yı Hümâyûn-ı Tâcdârîleri buyurulur ise ol bâbda ve her halde emr u fermân veliyyü'l-emir efendimiz hazretlerindedir.”

Baş tarafında bulunan Hatt-ı Hümâyûnlu takrirden oluşan bu belgeden öğrendiklerimiz sadece konumuz olan Ayasofya-i Kebir avlusundaki türbe vakıflarının Haremeyn-i Muhteremeyne tâbî evkaftan olduğu gerçeği ile sınırlı değildir. Ancak, bu bilgiye dayanarak bu türbe vakıflarının Haremeyn vakıflarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf mütevellilerinin seçiminden başlayarak hesap kontrolleri bakımından Saray-ı Hümâyûnla ilişkisi, Surreye katkıları dolayısıyla Haremeyn halkı ile olan temasları ile bu vakıfların gayet özel vakıflar oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Ayasofya'da padişah türbelerinde yatanların vakıflarından bir pay her sene Haremeyn'e giden “Surre-i Hümâyûn” a eklenir ve bu olay aynı şekilde yıllar boyu sürdürülürdü. Bunlara bir misal olmak üzere türbede eşi Sultan III. Murad'ın yanı başında yatan Valide Safiye Sultan'ın her sene surreye eklenen katkısının ve Osmanlı arşivinde bulunan 1253/1837 tarihli “Surre defterinin”⁴⁰ tarafımdan yapılan Arapça neşrine bakılabilir. Haremeyn'e gönderilmesi arzu edilen meblağlar yıl boyu tahsil edilerek Dârüssa'âde⁴¹ Ağası nezdinde bulunan “Haremeyn hazinesi”ne kaydedilirler. Haremeyn kasası diyebileceğimiz bu hazinenin en çok kullanıldığı dönem “İhrâc-ı Surre” dönemidir. Değişik kaynaklardan gelen paralar önceleri bu kasaya konur ve sonradan “Surre bağlanması” denilen dönemde oradan çıkarılır özel şekilde hazırlanır ve bir araya getiriler ve nihayet bu hazırlıklar sonucunda yola çıkarılırlar. Vâlîde Safiye Sultan'ın surre defteri tetkik edildiğinde surrenin salt sadakadan ibaret olmadığı, ancak orada istenilen görevleri yerine getirenlere yapılan ödemeler listesi olduğu görülür. Surrelerin muhtevasının ne olduğunun tam olarak anlaşılabilmesi için surre defterlerinin dikkatle incelenip Hicaz bölgesinde kimlere verildiklerini, bir diğer deyişle muhataplarının kimler olduklarını ve onlara bu surrelerin ne gibi hizmetler karşılığında verildiklerini bilmek faydalı olacaktır.

Zengin gelirlere sahip olan söz konusu “Türbe” vakıflarından zaman zaman bazı harcamaların belirli cami vb. değerli yapılarda ortaya çıkan hasarların tamirleri için sarf edildiklerini biliyoruz. Padişahın bilgisine sunulan yukarıdaki raporda “Gül Camii” ve “Fethiye Camii” adlarını görüyoruz. Bu camilerde ve minarelerinde ortaya çıkan hasar tamirleri için gerekli masraflar padişahın müsaadesi ile Haremeyn hazinesinden alınmaktadır. Buradan da anlaşıldığı kadarı ile Haremeyn Vakıfları kesintilerine mahsus olan Haremeyn hazinesi bu ve benzeri acil ihtiyaç

40 COA. EV. HMK. SR. d. 3806.

41 “Defter el-Surre el-Osmâniyye el-Şerife el-Muhassasa li-ahâli el-Medine el-Münevvere ‘An Evkâf el-Merhûme ve'l-Magfûr lehâ Safiyye Sultân”, trc. ve thk. Mustafa L. Bilge (İstanbul: Dâr al-Usool el-Elmiyah, 2016).

durumlarında yapılması gerekli ödemeler için padişahın müsaadesi şartı ile kullanılabilir. Bu tür tamir finansmanları sadece bu iki cami ile sınırlı değildir. Farklı eserlere yapılması gerekli olan tamirat ve onların finansmanları arasında Ayasofya-i Kebîr Camii de görülmektedir. Ancak vakfiyelerde bu ve benzeri yapıların adlarının bulunması halinde müteveli kararı bu harcamaların yapılabilmesi için yeterlidir. Diğer bir ifade ile normal ödemelerin şart-ı vâkîf gereği yapılmış olmaları gereklidir. Vakıf şartları arasında bulunan bu tür müteveli oluru ile yapılan ödemeler için daha herhangi özel bir müsaadeye ihtiyaç duyulmaksızın doğrudan “Dârüssa’âde Ağası” tarafından onaylanır. Bunların izleri arşivlerimizde bulunan “Vakıf Muhasebe Raporları” ışığında rahatlıkla takip edilebilmektedir. Şimdi aşağıda gelecek olan bölümde kronolojik olarak bazı vakıf muhasebe raporları vereceğiz. Oralarda göreceğimiz örnekler konumuz olan Ayasofya avlusunda bulunan padişah türbeleri hakkında bilgilerimizi artıracaktır. Padişah türbelerine ait vakıflar tarafından finanse edilecek olan cami tamiratları veya vazifelilere yapılacak ödemeler için önemli olan (EV. HMM. d.) fonudur. Bu fonda bulunan 66 numaradaki defterin baş tarafına eklenmiş olan “Fihris-i Evkâf-ı Mezkûrîn” listesinde bakıldığında şu ek bilgilerden yararlanmak mümkün olmaktadır:

- 1) Vazîfe Hôrân-ı Evkâf-ı Câmî’-i Şerîf-i Ayasoya-i Kebîr,
- 2) Vazîfe Hôrân-ı Evkâf-ı Türbe-i merhûm Sultân Selîm Hân der-nezd-i Câmî’-i mezbûr,
- 3) Vazîfe Hôrân-ı Evkâf-ı Türbe-i merhûm Sultân Murâd Hân der-nezd-i Câmî’-i mezbûr,
- 4) Vazîfe Hôrân-ı Evkâf-ı Türbe-i merhûm Sultân Mehmed Hân der nezd-i Câmî’-i mezbûr,
- 5) Vazîfe Hôrân-ı Câmî’-i Şerîf-i Fethiye ma’a Câmî’-i Şerîf-i Gül,
- 6) Vazîfe Hôrân-ı Câmî’-i Şerîf-i Hoca ‘Âli,
- 7) Vazîfe Hôrân-ı Câmî’-i Şerîf-i Sultân Ahmed Hân,
- 8) Vazîfe Hôrân-ı Şehzâdegân der Türbe-i Sultân Selîm Hân,
- 9) Vazîfe Hôrân-ı Vâlide-i Sultân-ı Selîm Hân,
- 10) Vazîfe Hôrân-ı Vâlide Handân Sultân,
- 11) Vazîfe Hôrân-ı ‘Âişe Sultân bint-i Sultân Murâd Hân,
- 12) Vazîfe Hôrân-ı Hatîce Sultân ve Emîne Hâtûn,
- 13) Vazîfe Hôrân-ı Câmî’-i Şerîf-i Şehzâde Sultân Mehmed Hân,
- 14) Vazîfe Hôrân-ı mürtezaka-i Sultân Ahmed der beşik kubbe, ‘an vakf-ı Şehzâde Sultân Mehmed Hân,
- 15) Vazîfe Hôrân-ı mürtezaka-i Sebîl-i Sultân Ahmed Hân der Medîne-i Münevvere,
- 16) Vazîfe Hôrân-ı mürtezaka-i âhar İhvânân-ı ruh-ı merhûm ve mağfûrun leh Şehzâde Sultân Mehmed Hân der Türbe-i Şerîf-i merhûm ve mağfûrun leh Sultân Ahmed Hân.

Buradaki fihristten görüldüğü kadarı ile türbe vakıflarından birçok mekân ve kişilerin istifade ettiği görülmektedir. Bildiğimiz kadarı ile burada adları geçmeyen fakat bizim başka kaynaklardan tespit edebildiğimiz birçok Osmanlı hanedanı mensupları bulunmaktadır. Mesela Sultan II. Selim’in eşi Nurbânû ve Sultan III. Murad’ın eşi Safiye Sultanları listede bulamazken Sultan III. Mehmed’in eşi Valide Handan Sultan’ın adını bulabilmekteyiz.

Türbelerin Muhasebe Raporlarından Örnekler

Vakfiye metninde adı geçen yer ve eser adları; vakfiyelerde adları geçen mukâtaât yerler arasında Osmanlı topraklarında bulunan birçok yer Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalmış olsa da, vakfiyelerde toplanan gelirlerin sarf edilmesi öngörülen cami ve köprüler gibi eserlerden çoğunun günümüzde ayakta durmakta ve hizmetlerine devam ettiği görülmektedir.

Vakıf muhasebe raporlarında gelirler arasında ve giderler arasında adları geçen eserler hakkında bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Cerbe Adası

Vakıf gelirleri arasında göze çarpan yerlerden biri Tunus kıyılarındaki Cerbe Adası'dır. Akdeniz'de hakimiyet kuran güçler için stratejik öneme sahip olmuş bir ada olan Cerbe, tam olarak Tunus kıyılarında Gabes körfezinde ve ana karadan sadece 2 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kuzey Afrika kıyılarında gelişen Osmanlı hakimiyeti içerisinde 1560 yılında Osmanlı yönetimine bağlanmıştır. Osmanlı Devletinin Cerbe Adası'nın hâkimi Ebu Zekerriyya ile teması XV. yy. sonları ve XVI. yy. başlarında Sultan II. Bayezid dönemine dayanmaktadır. Ebu Zekerriyya, padişaha bir mektup göndererek Trablusgarb'ı ele geçiren düşmana karşı II. Bayezid'den yardım talep etmiştir. O sıralarda Osmanlı sultanları henüz hilâfetle anılmamalarına rağmen Ebu Zekerriyya ona bir elçi ve hediyeler beraberinde gönderdiği mektubunda "Siz bizim halifemizsiniz" diyerek ondan yardım talebinde bulunmuştur.⁴² Bunun üzerine Kapudân-ı Deryâ Piyâle Paşa kumandasındaki 120 gemiden oluşan Osmanlı donanması İstanbul'dan yola çıkmış yolda Mora Yarımadasından bulunan Modon üssünden sonra Rodos ve Midilli adalarından katılan kuvvetlerle 14 Mayıs 1560'ta Venedik ağırlıklı Haçlı güçlerinin elinden adayı almıştır.⁴³ Harp neticesinde Osmanlı topraklarına katılan yerlerde gelirin önemli bir kısmının "Has" adı ile padişaha ait olduğu bilinir. Cerbe de bunlardan biri olmak dolayısıyla fetih sonrası Trablusgarp Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. İstanbul'a dönen Piyale Paşa, Kanunî Sultan Süleyman ve devlet erkânı tarafından büyük bir coşku ile karşılanmış ve o dönemde şehzâde olan Selim'in (sonradan padişah olan Sultan II. Selim) kızı Gevherhân Sultanla evlendirilmiştir. Böylece padişah bu seferden duyduğu sevinç sonrasında Piyale Paşa'yı hanedana damat olarak onu da ödüllendirmiştir. İşte bu adada Osmanlı padişahlarına bağlı olan "Has" gelirlerinin Sultan II. Selim'in Büyük Ayasofya Camii avlusunda bulunan Türbe vakfiyesinde yer aldığını görüyoruz. Nitekim incelenen vakıf muhasebe raporlarının gelirler bölümünde Cerbe Adası Has gelirlerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Cerbe Adası Osmanlı sınırları içinde olduğu dönemde 1856-1864 yılları arası ve yine 1868-1887 yılları arasında Tunus Eyâleti Salnâmelerinde "Kaza" olarak görülmektedir.⁴⁴ Cerbe Adası ile başlayan Avrupa Haçlı seferi Kanuni döneminde İran seferi (Bağdat fethi) meşguliyeti sırasında alınan bir kararla uygulamaya konuldu. Büyük Amiral Barbaros Hayrettin Paşa tarafından ilk defa

42 COA. TS. E. 9212.

43 Bk. Abdülkadir Özcan, "Cerbe", TDVİA, (İstanbul 1993), 7/391-2.

44 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü* (Ankara: 2017), 152.

1534 yılında Osmanlı topraklarına katılan Tunus seferi sonrasında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi meşguliyetini fırsat bilerek Alman, Portekiz, Napoli, Ceneviz- Papalık askerleri ve Malta Şövalyeleri beraberce Tunus'u geri alma girişiminde bulundular. Malta Şövalyeleri Kanunî'nin 1522'de Rodos'u alması üzerine Malta'ya geçen şövalyelerdi. 1535 yılında 24.000 kişilik bir Haçlı ordusu toplu halde Barselona'dan Tunus'a hareket etti. Andrea Doria komutasındaki bu Haçlı ordusu 300 parça tekneden oluşuyordu. 1538 yılında Osmanlı Deniz kuvvetlerinin elde ettiği başarı gerçekte bu uzun kapışmanın bir parçasını teşkil eder. 1559 yılında Andrea Doria 109 tekne ve 14.000 kişilik bir askeri güçle Cerbe Adasını ele geçirmişti. Bir sene sonra yani 1560 yılında adanın Venediklilerden alınarak Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir. Cerbe Adası'nın fethinden ancak 14 yıl gibi bir aradan sonra yani 1574 yılında Tunus tümü ile ancak Osmanlıya bağlanmış oldu. Böylece Kanunî Sultan Süleyman döneminde başlayan bu adalar fetihleri meselesi oğlu Sultan II. Selim döneminde tamamlanmış oldu. İşte bu mücadeleler ve fetihler sonrasında padişahın hasları arasına giren Cerbe Adası gelirleri onun Türbesi için tesis ettiği vakfın gelirleri arasında karşımıza çıkmıştır. Adalar fethi konusu sona ermesi ile Akdeniz ticaret yollarında Osmanlı Devleti lehinde büyük bir üstünlük kazanılması yanında sıkıntılı olan hac yolları da tehditlerden uzak bir konuma kavuşmuş olduğu gerçeği asla unutulmamalıdır. Bu gayretleri sadece ticarî konularla sınırlı olarak açıklamaya çalışmak Osmanlı Devleti'nin fetihlerde sahip olduğu esas itici ruhu göz ardı etmek olur. Hilafet şerefine ulaşan Osmanlı padişahları bu makamın ana vecibelerinden olan hac yollarının emniyetini temin etme konusuna gerekli hassasiyeti göstererek dîni vecibelerini yerine getirmeye çalışmışlardır.⁴⁵

Pravadi

Günümüzde Bulgaristan'ın kuzey doğu bölgesinde kalan Provardia kenti Osmanlı döneminde Prevadi veya bazı belgelerde görüldüğü şekli ile Prevadi olarak bilinmekteydi. Nitekim arşiv kayıtlarında bu iki şekli ile geçer. Pravadi Kalesi ise Taşhisar Kalesi olarak bilinirdi. Varna şehri yakınlarında bulunan Pravadi Karadenize dökülen İridere nehrinin havzasında kurulmuştur. 1388 yılında Çandarlı Ali Paşa komutasında geliştirilen seferde Timurtaş oğlu Yahşi Bey tarafından Osmanlı idaresi altına alındı. Osmanlı döneminde Niğbolu Sancağı'na bağlı iken XVI. yy'da Silistre Sancağı'na bağlanmıştır.⁴⁶ Edirne ve Paşa Livası adlı eserinde Padişah Hasları hakkında zengin bilgiler sunan M. Tayyib Gökbilgin, Silistre Livası'ndan bahsederken (Silistre, Akkerman, Kili, Ahyolu, Hırsova ve Varna sonrasında Pravadi'yi sayar.⁴⁷ Yine aynı eserde Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki cami ve imaretinden bahsettikten sonra Gebze ve Eskişehir'deki tesisleri için belirlediği vakıf yerler arasında Silistre'de Defterdâr Abdüsselâm

45 Cerbe Adası ve peşinden Tunus'un fethi ile ilgili geniş bilgi için İsmail Hami Danişmend'in *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı eserinin II. cildine bakılabilir.

46 Ayşe Kayapınar, "Osmanlı Döneminde Rumelide bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/I, 2015, 121-148.

47 M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar-Mülkler-Mukâataalar* (İstanbul: 1952), 534.

Bey'den alınan hamam ve Pravadi'de bulunan arazi gelmektedir.⁴⁸ Yine aynı eserde Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi vakıfları konusunda İstanbul ve Edirne hudutları dahilinde belirlenen sayısız yerler arasında Üsküdar (Rumeli'de), Fikeli (Vize'de) ve Pravadi nahiyeleri arasında Kırık, Çaşnığır, Çengellü, Karagüllü (veya Karagöllü), Hacı Umur ve Muradcılar gibi yerleri sayar.⁴⁹ Pravadi, M. T. Gökbilgin'in 20 numaralı tapu defteri, varak 21'e dayanarak verdiği kısa tarifile "Edirne'de Pravadi nahiyesinde" olarak anlatılır.⁵⁰ Yine öğrendiğimize göre Sultan II. Murad Edirne'de Pravadi nahiyesinde bulunan Kayapa köyünü Sekbanbaşı ve Yeniçeri Ağası olan Murad Bey'e temlik etmiştir.⁵¹

Abdurrahman Hibrî Efendi Edirne Tarihi ile ilgili Enîsü'l-müsâmirîn adlı eserinin üçüncü bölümünde burası hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kendüler bunu Mevlevîhâne olmak üzere bina edip hattâ semâ ve safâ demlerinde şerbet akması için lüleler vazolunmuş (konulmuş) <öyleki> el'an bazısı mevcuddur. Ba'de zaman cami-i şerîf oldukda pîşgâhında bir gayri Mevlevîhâne binâ etmişlerdir. Ve imâret-i 'âmiresinin ni'met-i pür-lezzeti gâyet vefret üzredir." Cami ve imarethane diğer kaynaklarda da yer almıştır.⁵² Yapılışı ile ilgili olarak kaynakların Hicrî 839 ile 843 tarihlerini verdikleri bu imaretteki yağcılarının statüleri özel bir kanunnâme ile belirlenmiştir (bk. Ömer Lütfü Barkan, Kanunlar'dan naklen M. T. Gökbilgin, adı geçen eser, s. 209). Pravadi ve civar kazalarının ekserisi yörük olan halkı ise buraya bağlanmışlardır. Yani konuyu biraz daha açmamız gerekirse Edirne'de ve civarı pazar yerlerinde satılan yağ ve perakende şeylerden alınan resimlerin mukâtaası kastedilmektedir. Söz konusu edilen bu yerler arasında Pravadi yanında Silivri, Babaeski, Tekfurdağı (Tekirdağ), Çorlu, Vize ve diğerleri görülür ve onlar için "Muhasebe-i rüsum-ı Yağcıyân, bağcıyân ve küreciyân" veya "mahsül-i ihtisâb ma'a revgan ve serçin" gibi ifadelerle anlatılmıştır.⁵³ Pravadi, anlaşıldığı kadarı ile Sultan II. Murad dahil olmak üzere kendinden sonra gelen hemen hemen bütün padişahların tesis ettikleri vakıfları gelirler hanesinde görülmüştür. Nitekim Edirne Paşa Livası adlı eserde muhtelif sayfalarda geçmesinin yanında bu eserin son tarafında neşredilmiş olan Sultan II. Bayezid vakfiyesinde muhtelif yerlerinde rastlanır.⁵⁴ Sultan III. Mustafa döneminde 1173/1760 senelerinde Pravadi ve beraberinde Yenipazar mevcut vakıflar arasında görülmektedir.⁵⁵ Pravadi, Sultan II. Selim'in Edirne'de yaptırdığı camiye bağlanan gelirler arasında da görülmektedir.⁵⁶ Bu şekilde nesilden nesile aktarılan ve özellikle padişah vakfiyelerinin gelirler kısmında önemli bir yer tutarak karşımıza çıkan Pravadi nihayet konumuz olan "Padişah Türbeleri"ne gelir

48 M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, 524-5.

49 M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, 363.

50 M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, Bâyezid II Vakfiyeleri, 24, 240.

51 M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, 224-6.

52 Münecceimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, 3/353.

53 Bk. İnkılâp Kütüphanesi, Cevdet Yazmaları, 0.91, s. 637'den naklen M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, 112

54 Bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, 80, 112, 182, 209, 224-6, 359, 363 ve 525, ayrıca bk. aynı eserin son kısmında neşredilen II. Bayezid Vakfiyesinin 20-4 arası sayfaları.

55 COA. TS. D. 1428.

56 Hicrî 1007 tarihli COA. TS. D. 1647 ve D. 1627 numaralı belgeler.

temini gayesi ile belirlenen vakıf yerler arasında yer almaktadır. Bu durum değişik senelerde mütevelliler tarafından hazırlanarak sunulan gelir-gider tablolarında mevcuttur. Her ne kadar Gökbilgin hocamızın Edirne Paşa Livası eserinde “Pravadi” olarak yazılmış ve sonraki çalışmalarda bu şekil benimsenmiş ise de bazı kayıtlarda “Prevadi” şeklinde okunabileceği de dikkate alınmalıdır.⁵⁷

Gül Camii

İstanbul'un değişik semtlerinde bulunan ve bakımları vakıf giderleri arasında görülen camilerden biri de Gül Camii'dir. İstanbul'un Haliç kıyısında, Aykapı semtinde bulunan cami, kiliseden çevrilen camiler arasındadır.⁵⁸ 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nin s. 3'teki 3 numaralı dipnotunda yer alan bilgiler dikkat çekicidir: “Kiliseden bozma Gül Camii Tersanenin deposu iken Sultan III. Selim zamanında camiye çevrildiği söylenirse de bu defterde (İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri) XVI. asırda cami yapılıp mahallesi bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca Ayasofya Vakıfları Tahriri Defterinde 926/1519 tarihli şöyle bir ifadeye rastlanır: el-Cami'u'l-hâdis el-ma'rûf bi-Gül Camii, yani Gül Camii olarak bilinen camii. Bu tarihten anlaşıldığı kadarıyla 926/1519 senesinde ve hatta daha gerilere gidilerek (Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları No. 93'teki 4 yıllık icmal defterinden, 5 Cemaziyelahr 895/26 Nisan 1490'ta bu binanın camii haline ifrağına (dönüştürülmesine) başlanılıp altı ay sonra bitirildiği anlaşılmaktadır. Gayet mufassal malzeme ve işçilik sarfiyatı bu defterde gösterilmiş, muhasebe icmalı 896/1491'de bağlanmıştır. Bk. 1598 vakfiye). Nitekim bizim buradaki makalemizde belirtilen Padişah Türbeleri Vakıf muhasebelerinde belirtilen kayıtların tutulduğu tarihlerde “Gül Camii”nin cami olarak hizmette bulunduğu görülmektedir.

Fethiye Camii

İstanbul'da bulunan Fethiye Cami adı, Kalenderhâne Camii, Molla Fenarî İsâ, Kâriye, Küçük Ayasofya ve Büyük Ayasofya Camii gibi kiliseden çevrilmiş camiler arasında geçer.⁵⁹ Aslı Bizans döneminden kalma bir kilise olan Fethiye Camii Türk ve yabancı birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Merhum Semavi Eyice hocamızın tespitine göre burası ilk yapıldığında Hz. Meryem adına kurulmuş olan Teotokostis Pammakaristos Manastırı'nın kilisesiydi. İstanbul'un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in Ortodoksların başına Patrik olarak tayin ettiği II. Gennadios Skolarius önce Fatih Camii yerindeki 12 Havari (Hagioi Apostoloi) Kilisesi'ne yerleşmişken 1455 yılında yani fethihten 2 yıl sonra o sırada kadınlar Manastırı olan T. Pammakaristos Manastırı'na geçmeyi istemiş ve Fatih Sultan Mehmed'in fermanıyla

57 COA. TS. D. 8385 ve D. 1428.

58 Semavi Eyice, “Gül Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/223-5; *953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, nşr. Ömer Lütfü Barkan- Ekrem Hakkı Ayverdi (İstanbul: 1970), 3 (not 3), 269; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, 1/186; H. Schfer, *Die Gül Camii in Istanbul, Ein Beitrag zur mittel-Byzantinischen Kirchen Architektur*, (Tübingen, 1973).

59 Semavi Eyice, “Fethiye Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/460-2.

Patrikhane buraya taşınmıştır. Bu dönemde burada yaşayan rahibeler de hemen yakınında olan İoannes Prodromos Manastırı'na geçmişlerdir. Böylece bu tarihten başlamak üzere yaklaşık bir buçuk asır Patrikliğe ev sahipliği yapmış ve hatta bu süre içinde Fatih bizzat burayı ziyaret ederek Gennadios ile Hristiyanlık üzerine ünlü tartışmasını yapmıştır. Nitekim Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından neşredilen 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde Gül Camii görülürken Fethiye henüz çevrilmemiş olması dolayısıyla Fethiye Camii kaydı görülmez. Zira o dönemlerde orası kilise ve Patrikhanenin geçici merkezidir. Yavuz Sultan Selim döneminde kilisenin aynı hüviyetini korumakta olduğu Despot Tomas'ın torununun buraya defnedildiğinden anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan III. Murad döneminde, 1578 yılında bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Stephan Gerlach Patrihane'yi ziyaret ederek gördüklerini anlatmıştır. Yine aynı senelerde İstanbul'a gelen elçilik papazı Salomon Schweigger buranın tariflerini yapmıştır.

Sultan III. Murad döneminde (1574-1595) civarda gelişen yerleşimler dolayısıyla çevresi Türk mahalleleri ile sarılan kilise 1590 yıllarına doğru Gürcistan ve Azerbaycan fetihlerini çağrıştırmak üzere "Fethiye" adı ile camiye çevrilmiş ve bu yeni durumda Patrikhane önce Aya Dimitri Kilisesine, daha sonra ise 1612 yılında ise bugün bulunduğu Balat semtinde Haliç kıyısına nakledilmiştir. Böylece Patrikhane'nin bugünkü yeni yerine geçme operasyonu Sultanahmet Camii'nin bânisi Sultan I. Ahmed döneminde (1603-1617) gerçekleşmiştir. 1936-8 yıllarında Vakıflar İdaresi tarafından restore edildikten sonra herhalde Büyük Ayasofya Camii ile aynı kaderi paylaşarak Müze haline getirilmiştir. Tekrar cami olarak ibadete açılması 1960'lı yıllarda olmuştur. Uzun yıllar boyunca müdahalelerle binaya kazandırılan ekler orijinal kilise mimarisine çevrilerek binanın ek şapeli Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından orijinal haline kavuşturulup müzeler idaresine bağlanmıştır.⁶⁰ Günümüzde Vatan Caddesi'ndeki Molla Fenârî İsa, Edirnekapı'daki Kâriye ve Sultanahmet'teki Büyük Ayasofya ibadethaneleri gibi her iki din mensupları için açık tutulmaya gayret sarf edilmektedir. Anlaşıldığı kadarı ile Amerika merkezli bu adı geçen müessese başta olmak üzere birçok müessese İstanbul'da bulunan ve camilere çevrilmiş olan Bizans dönemi kiliseleri üzerinde çalışmalar sürdürmektedirler. Daha genel anlamda ifade etmek gerekirse, vaktiyle Osmanlı hakimiyeti altında bulunmuş olan ülkelerde camilere çevrilmiş olan kiliseler üzerinde çalışmalar yürütülmekte ve uygun dönemlerde bunların tekrar kilise haline getirilmeleri, değilse de müzeye çevrilmeleri için zemin hazırlamaktadırlar. Ne var ki bu tür kiliselerden bir kısmı para ile satın alınarak camiye dönüştürülmüştür. Nitekim bu gün hâlâ cami olarak hizmet veren İstanbul'daki "Küçük Ayasofya Camii" böyle bir olaya konu olmuş ve Hicri 916/M. yılında Dârüssaade Ağası Hüseyin Ağa tarafından mahkeme yolu ile satın alınarak camiye çevrilmiştir. Vakfiyesinde (bk. COA. TS. D. 6977, 42 sayfa ve Arapça) "vasıta-i şer' ile Hristiyanlardan satın alınarak işbu kilise camiye ifrâğ edilmiştir" denilmektedir. Ayrıca bu cami hakkında karşılaştırma ve daha geniş bilgi için yine Osmanlı arşivine nakledilmiş olan Topkapı Sarayı belgelerine bakılabilir.⁶¹

60 Semavi Eyice, "Fethiye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/461.

61 COA. TS. D. 7078; D. 6990 ve D. 6996.

Hoca Ali Camii

Fatih ilçesi sınırlarındaki Ayvansaray taraflarında gördüğümüz bu cami de padişah türbelerinin vakfiyesinde yer almakta ve Draman'daki Fethiye ve Unkapanı tarafındaki Gül Camii gibi üçüncü bir cami olarak burası için de masraflar bölümünde harcama görülmesi ile bakımının üstlenildiği anlaşılmaktadır. Bütün bu camiler yanında ve belki de en başta türbelerin yakınında bulunan Ayasofya Camii bakım masrafları yer almaktadır. Tarihçesine dayanarak Hoca Ali Camii'nin tüccardan Hoca Ali Çelebi tarafından tahminen XVI. yy.'da mescit olarak yapıldığı söylenebilir. Ancak yine de inşa tarihi ile ilgili elimizde kesin bir bilgi olarak bulunmamaktadır. Bundan dolayıdır ki bu camiinin Ayasofya'daki padişah türbeleri ile bir ilişkisini kurmak mümkün görülmemektedir. Ancak sonradan Sultan II. Selim tarafından mescide bir minber eklenmesi neticesinde camiye çevrilmiş olması bu ilişki hakkında bize bir ip ucu verir. Hoca Ali Camii'nin bakım masraflarının türbe vakfi muhasebelerinde görülüyor oluşu bununla ilgili olsa gerektir.

Türbelerin gelir kaynaklarını oluşturan vakıf mukâta'aları arasında geçen yerlerden biri olarak karşımıza çıkan "Menlik", Osmanlı Devleti dönemine Rumeli Eyaleti'nde 1486-1699 yılları arasında Köstendil Sancağı'na bağlı kaza olarak görülmektedir. 1855-1866 yılı ve 1867-1912 gibi daha sonraki yıllara ait Salnâmelerde ise Menlik, Selânik vilâyetine ve Siroz Sancağı'na bağlı bir kaza olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶² Bu kazanın vakfiyelerde en çok geçen köyler arasında olduğunu Gökbilgin'in Edirne ve Paşa Livası adlı eserinden öğreniyoruz.⁶³

Sonuç

İstanbul'u Bizans'tan alarak Osmanlı başkenti haline getiren Fatih Sultan Mehmed şehri tam bir imar ve kültür değişimine tabi tuttu. Kendi adı ile anılan Fatih Camii ve yan eserleri ile birlikte külliyesinin yanında diğer bir külliye olarak Ayasofya'yı seçti. Kilisenin camiye çevrilmesinin ardından medreseler, kütüphane ve imarethane gibi eserlerin ilave edilmesi birbirini takip etti ve burası da dinî ve ilmî havası ile tam bir kültür merkezine dönüştü. Cami ekindeki eserlerden bir kısmı kendi döneminde yapılırken bir kısmı da sonraki padişahların hizmetleri olarak tarihe geçti.

Fatih döneminde imparatorluğun her tarafından gelenler yanında Ali Kuşçu gibi diğer İslam beldelerinden gelen çeşitli ilim dallarından âlimler şehirde hızla gelişen kültür seviyesinin daha yukarı seviyelere çıkmasını hızlandırdı. Öte yandan padişahları da kurdukları türbelerinin vakıfları yoluyla bu gelişme yarışına devam ettiler. Vakıflarına bağlanan zengin gelir kaynakları kısa zamanda büyük hizmetlere aracı oldu. Başta komşu Ayasofya Camii olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan çoğunlukla kiliselerden çevrilmiş olan camiler bu vakıf gelirlerinden nasiplerini aldılar. Vakıf gelirlerinden bir pay da her sene Hicaz'a doğru yola çıkan "Surre" alayına eklendi ve böylece bu vakıflar "Haremeyn Evkafı" arasına katılmış oldu. Muhasebe raporları Sarayda "Dârüssaade Ağası" ofisinin kontrolüne girdi.

62 Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 544.

63 (age., s. 74 ve 138-9).

Önceleri Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan II. Selim türbesi ile başlayan bu hareket kısa zamanda onun oğlu Sultan III. Murat ve arkasından onun oğlu Sultan III. Mehmed'in türbeleri ile genişledi. Valide sultanlardan Nurbânû Sultan, Safiye Sultan ve Handan Sultanların buraya gömülmesi ve daha sonraki dönemlerde Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in de buraya getirilmesi ile padişah türbeleri tam bir Osmanlı Devlet Mezarlığı haline geldi. Bu arada aynı türbelerde genç hanedan üyesi olan şehzâdeler de defnedildi.

Türbelerin bakımları ve oralarda dinî okumalar (Kur'an'dan cüzler şeklinde hatim indirenler) ve İstanbul'un değişik bölgelerindeki camilerin bakımları ve hizmetlilerinin ödemeleri vakıf yöneticileri (mütevelliler) tarafından yönetilirken yıllık muhasebe raporları da "Nâzır" olarak Topkapı Sarayı'nda bulunan "Dârüssaade Ağaları" tarafından kontrol edildi. Netice olarak padişah türbelerinin sahip olduğu bu özellikler, bağlı vakıfların düzenli işleyişini ve gelirler-giderlerin titizlikle sürdürülmesini temin eden önemli bir nokta oldu.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abousseif, Doris Behrens. "Kayıtbay Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/82-2.
- Akyıldız, Ali, "Safiye Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 37/472.
- Baltacı, Cahit. *XV/XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, 1976.
- Erünsal, İsmail. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara, 2008.
- Eyice, Semavi. "Fethiye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/460-462.
- Eyice, Semavi. "Gül Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/223-225.
- Eyice, Semavi. *953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*. nşr. Ömer Lütfü Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi. İstanbul, 1970.
- Gökbilgin, M. T. *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar-Mülkler-Mukâtaalar*. İstanbul, 1952.
- İbnü'z-Zeyyât. *el-Kevâkibü'l-seyyâre fi tertibi'z-ziyâre*, nşr. K. M. el-Receb. Bağdat: ts..
- Kayapınar, Ayşe. "Osmanlı Döneminde Rumelide bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/I (2015), 121-148.
- Kumrular, Özlem. *Haremde Taht Kuranlar; Nurbânû ve Safiye Sultan*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Leisten, T. "Turba". *Encyclopaedia of Islam* (New Edition). Leiden, 2000.
- Lütfü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*. İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1341.

- Mayer, L. A. *The Buildings of Qayitbay as described in his Endowment Deeds*. London, 1938.
- Mehmet. “Kabir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (2001). 24/35-37.
- Orman, İsmail. “Türbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). 41/464-466.
- Önkal, Hakkı. *Osmanlı Hânedan Türbeleri*. Ankara: 1992.
- Özcan, Abdülkadir. “Cerbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993). 7/391-392.
- Sakaoğlu, Necdet. “Kılıç Alayları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002). 25/408-410.
- Schfer, H. Die. *Gül Camii in Istanbul, Ein Beitrag zur mittel-Byzantinischen Kirchen Architektur*. Tübingen, 1973.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Skilliter, S. A. “Three Letters from the Ottoman Sultana Safiye to Queen Eizabeth I.”. *Documents from Islamic Chanceries, Oriental Studies III*. ed. S. M. Stern. Oxford, 1965.
- Skilliter, S. A. “Three Letters of the Venetian Sultana Nûr Bânû and her Kira to Venice”, *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*. Napoli, 1982.
- Şahin, İlhan. “Nurbânû Sultan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2012). 33/250-251.
- Şem’ dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür’i’t-Tevârih*. haz. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980.
- Toprak, Süleyman. “Kabir ziyaretleri ile ilgili yanlış hareketler ve sebepleri”. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına etkileri Sempozyumu*. İstanbul, 1999.